

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΔΕΝΑΡΔΟΥ-ΜΙΚΡΟΥΛΕΑ
Δ.Φ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑΣ ΤΟΥ Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΘΗΛ. ΑΘΗΝΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

Α.

Η ΚΡΙΣΙΜΟΣ ΡΩΜΑΪΚΗ
ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑΕΤΙΑ
(285 - 324 μ.Χ.)

ΤΥΠΟΙΣ: ΝΙΚ. ΤΙΛΠΕΡΟΓΛΟΥ
ΜΙΛΤΙΑΔΟΥ 7-ΑΘΗΝΑΙ
1935

19084

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ νεωτέρα ιστοριογραφία εὐλόγως δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν λεπτομερῆ καὶ τακτικὴν ἀφήγησιν τῶν γεγονότων, ἀλλ' ἀναζητεῖ πλήν τῶν φανερῶν καὶ τοὺς ἀφανεῖς παράγοντας, τίνες καὶ πῶς ἐξεμαίευσαν ἐκ τῶν μὲν τὰ δὲ ὡς ἀποτελέσματα, ἐπὶ πλέον δὲ παρακολουθεῖ καὶ τὴν παραλλήλως καὶ ἐν ἀδιασπάστῳ συνοχῇ πρὸς τὰ γεγονότα ἐξέλιξιν τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, τὴν ὅποιαν λέγομεν πολιτισμόν. Ἀλλ' ἀντιθέτως πρὸς τὴν παλαιὰν ιστοριογραφίαν ἡ σημερινὴ κλίνει ἐτεροβαρῶς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο, ὥστε κινδυνεύει νὰ ἐμφανισθῇ ἀνεπαρκὴς μὲν ὡς ἱστορικὴ ἀφήγησις, ὑπερβολικὴ δὲ ὡς ἱστορία τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπὶ πλέον ἐν τοῖς καιροῖς σημεῖοις, ἐν οἷς παρατηρεῖται ἀλλαγὴ κατευθύνσεως ἐν τῇ ἱστορικῇ σταδιοδρομίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος συνολικῶς ἢ κατὰ ἔθνη, δὲν ἀναπτύσσει ἐπαρκῶς τὴν σημασίαν τῶν μεταβολῶν τούτων, πάσχουσα ὁμοίον τι πρὸς τὸν διαβάτην, ὅστις κάμπτων γωνίαν καὶ ἀλλάσσωσιν ὁδὸν ἐνθυμεῖται μὲν λεπτομερείας τῆς διανυθείσης προηγουμένως ὁδοῦ καὶ προσέχει εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ὁδοῦ ἣν τὰρὰ βαδίξει, οὐδεμίαν δὲ προσοχὴν ἔδωκεν οὐδ'

ἐνθυμεῖται τὰς λεπτομερείας τῆς γωνίας, ἣν ἔκαμψε διὰ τὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ὁδόν, ἣν βαδίζει νῦν. Καὶ ὅμως ἡ σημασία τῶν σημείων τούτων ἐν τῇ ἱστορικῇ σταδιοδρομίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι καιρία, καὶ ἡ ἔρευνα αὐτῶν εἶναι ἀπαραίτητος πρὸς σαφῆ ἀντίληψιν τῶν αἰτίων τῆς μεταβολῆς καὶ πῶς ταύτην καὶ οὐχὶ ἄλλην κατεύθυνσιν ἔλαβεν ἡ ἀνθρωπότης ἐφεξῆς.

Ἀπόπειραν τοιαύτης μελέτης μιᾶς τῶν σπουδαιοτάτων ἀλλαγῶν κατευθύνσεως τῆς ἀνθρωπότητος ἐκ τοῦ ἀρχαίου εἰς τὸν νέον πολιτισμόν, ἣτις συντελέσθη ἐντὸς τῆς ἀπὸ τοῦ 284 μέχρι τοῦ 324 τεσσαρακονταετίας, ἀποτελεῖ ἡ παροῦσα πραγματεία, ἐν ἣ ἠ προσεπάθησα καὶ τὴν γενικὴν προηγηθεῖσαν κατάστασιν τὰ συνοψίσω, καὶ τὰ γεγονότα τὰ ἐκθέσω καὶ τοὺς φανεροὺς καὶ ἀφανεῖς παράγοντας τῆς μεταβολῆς τὰ ἀνεύρω καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς νέας καταστάσεως τὰ ἀποσαφηνίσω. Ἐλπίζω ὅτι δὲν ἀπέτυχον τοῦ ἐγχειρήματος.

A. A.—M.

Η ΚΡΙΣΙΜΟΣ

ΡΩΜΑΪΚΗ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑΕΤΙΑ

285 - 324 μ.χ.

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ότε τῷ 251 μ. Χ. ὁ Δέκιος ἔπιπτε μαχόμενος κατὰ τῶν Γότθων παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν, ἠδύνατο νὰ λεχθῆ, ὅτι τὸ μοναρχικὸν καθεστὼς τῆς Ρωμαϊκῆς πολιτείας, τὸ ἐγκαινισθὲν διὰ τοῦ Αὐγούστου εἶχε πλέον χρεωκοπήσει. Ἀπὸ ἐτῶν πλέον ἢ πενήκοντα τὸ αὐτοκρατορικὸν ἀξίωμα ἦτο εἰς χεῖρας αὐτοκρατόρων ἐκ βαρβάρων καταγομένων καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνικάνων, ὁ δὲ ἀπέραντος καὶ φοβερός παγκόσμιος κολοσσὸς τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἐσωτερικῶς μὲν ἐσπαράσσετο ὑπὸ ἀτελευτήτων στάσεων τῶν ἀχαλινώτων στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν, ἐξωτερικῶς δὲ ἦτο περιπεπλεγμένος εἰς κατακλισμὸν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ἐκ βορρᾶ καὶ ἀνατολῶν. Ἄνεσις οὐδαμῶθεν ἐδίδετο. Καὶ αὐτοὶ οἱ λαοὶ τῶν εἰρηνευουσῶν ἐπαρχιῶν ἐταλαιπώρουν ἐκ τῆς γενικῆς συγχύσεως, ἣν προεκάλει ἡ ἀπερίγραπτος ἀνάμειξις παντοειδῶν λαῶν, φυλῶν, γενῶν, γλωσσῶν, ἠθῶν καὶ ἐθίμων, μάλιστα δὲ θρησκειῶν, καὶ ὁ ἄγχιος κατ' ἀλλήλων προσηλυτισμὸς, καὶ ἡ ἐντεῦθεν προκύψασα γενικὴ πώρωσις καὶ διαφθορά. Δὲν ὑπάρχει πλέον πίστις οὔτε θρησκευτι-

κή, οὔτε πολιτειακή, οὔτε κοινωνική. Πᾶσα ἀρετὴ δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἐξέλιπεν, ἢ, ἀκριβέστερον, περιορίσθη εἰς τὸ ἐλάχιστον καὶ κρύπτεται ὁσάκις ἐμφανισθῆ, προκαλεῖ τὴν γενικὴν ἐπίθεσιν· περιορίσθη εἰς τὰς μικρὰς κοινότητας τῶν Χριστιανῶν, οἵτινες ἀφωμοίωσαν εἰς τὰ θεόθεν δόγματα τῆς πίστεως τῶν τὰ συγγενῆ διδάγματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ καίπερ διωκόμενοι καὶ ἐκκεκηρυγμένοι καὶ ἐκτὸς νόμου, ἀφειδεῖς θυσιαῶν καὶ ἀτρόμητοι πρὸ τοῦ γενικοῦ διωγμοῦ καὶ τοῦ μαρτυρίου βαδίζουσαν ἀκαμπτοὶ τὴν ὁδὸν τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ κόσμου.

Ἄλλὰ τὸ ἀπέραντον τέλεσμα ἐλάχιστα αἰσθάνεται τὴν συντελουμένην ἀνακαινιστικὴν ἐργασίαν, ἢ ὅποια μετὰ πεντήκοντα μόλις ἔτη θὰ φθάσῃ εἰς τὸ τέσμα τῶν ἀγώνων τῆς. Ὅπως τοῦναντίον κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Δέκιον χρόνους ἡ ἐποχὴ τῶν «τριάκοντα τυράννων» βυθίζει τὸν κόσμον ἀεὶ βαθύτερον εἰς τὴν ἄβυσσον, ἀπελπιν ὅπως καὶ οἰονεὶ ἀδιαμαρτυρητῶς καὶ μοιρολατρικῶς ἀναμένοντα τὴν ὀριστικὴν καταστροφὴν. Τί ἔσται αὖριον; Οὐδεὶς τολμᾷ νὰ ἐκφράσῃ πῶς προεικάζει αὐτήν, οὔτε νὰ προείπῃ, νὰ ἐλπίσῃ ἢ νὰ ἐπιδιώξῃ τι καλύτερον τῆς σήμερον. Τὰ δεινὰ τῆς δεκαπενταετίας τῶν «τριάκοντα τυράννων» καὶ τὴν κατάπληξιν ἐκ τῆς οἰκτρᾶς τύχης τοῦ Οὐαλεριανοῦ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀντισταθμίσουν αἱ ἐνδοξοὶ ἡμέραι τοῦ Κλαυδίου β' καὶ τοῦ Αὐρηλιανοῦ, παρ' ὅλον τὸν ὑψηλὸν τίτλον *restitutor orbis*, ὅστις δικαίως ἀπενεμήθη εἰς τὸν τελευταῖον. Ἡ γενικὴ σύγχυσις συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τῶν μετ' αὐτὸν αυτοκρατόρων, ἕως οὗ τῷ 285 ὑπὸ τὰ τείχη τῆς Χαλκηδόνος ἀναγορεύεται αὐτοκράτωρ ὁ ἐξ ἀπελευθέρων Δαλμάτης **Διοκλητιανός**.

1. Ἡ κατάσταση τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου τῷ 285.—

Πρὶν ἐκθέσωμεν τὰ γεγονότα τῆς τεραστίας μεταβολῆς τῆς περὶ τὰ τέλη τοῦ γ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος τεσσαρακονταετίας, ἐξ ἧς προέκυψε νέος αὐτόχρημα κόσμος, καὶ ἥτις εἰ-

να τὸ θέμα τῆς παρουσίας μελέτης, ἄς ἴδωμεν συντόμως ὁποία τις ἦτο ἡ ὀργάνωσις τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ὅτε ὁ Διοκλητιανὸς ἀνηγορευέτο αὐγούστος.

2. Ἑκτασις, διοικητικὴ διαίρεσις, ἐπικοινωνία, ἄμυνα τοῦ Ρωμ. κράτους. — Τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὠκεανοῦ μέχρι τοῦ Εὐφράτου καὶ ἀπὸ τοῦ Ρήνου καὶ Δουνάβεως μέχρι τῶν ἐρήμων τῆς Ἀραβίας, Νουβίας, Λιβύης καὶ Σαχάρας. Ὀλόκληρος ἡ Μεσόγειος καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ Δουνάβεως μέχρι τοῦ Κανκάσου νότιον ἡμισυ τοῦ Εὐξεινίου ἀνήκον εἰς αὐτό. Τὸ ἀπέραντον τοῦτο κράτος ἦτο διηρημένον εἰς 85 περίπου ἐπαρχίας, αἵτινες διέσφζον μὲν ἔτι τὸν ἐπιθετικὸν προσδιορισμὸν σύγκλητικαὶ καὶ αὐτοκρατορικαί, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι ἦσαν πᾶσαι αὐτοκρατορικαί, ἅψ' οὗ καὶ αὐτὴ ἡ σύγκλητος εἶχε καταστήσει ἀπλή σκιά. Μεγάλαι στρατιωτικαὶ ὁδοὶ διὰ τὴν ταχεῖαν κίνησιν τῶν στρατευμάτων συνέδεον τὴν Ρώμην πρὸς πάσας τὰς ἐπαρχίας, ἰδίᾳ δὲ πρὸς τὰ σημεῖα ἐν οἷς ὄκουν ἀτίθασσοι λαοὶ ἢ παρῶκουν ἐπικίνδυνα βάρβαροι. Τῶν ὁδῶν τούτων ἐπωφελοῦντο, ὡς εἰκός, καὶ τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ βιομηχανία καὶ πᾶσα ἄλλη ἔκφανσις τοῦ πολιτισμοῦ. Εἰς δὲ τὰ ἐπικίνδυνα τῶν συνόρων σημεῖα, ἰδίᾳ παρὰ τὸν Ρήνον, τὸν Δούναβιν καὶ τὸν Εὐφράτην παντοειδῆ ὀχυρώματα καὶ μόνιμα στρατόπεδα ἀπέκρουον τὰς κατὰ τοῦ κράτους ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων, ἢ ἐχρησίμευον ὡς ὀρητήρια πρὸς ἔγκαιρον πρόληψιν αὐτῶν. Ἦσαν δὲ οἱ βάρβαροι οὗτοι πολέμοι τὸν γ' αἰῶνα ἐν Εὐρώπῃ μὲν οἱ Σάξονες, οἱ Ἀλαμανοί, οἱ Φράγκοι, οἱ Βάνδαλοι, οἱ Σουῆβοι καὶ νοτιώτερον οἱ Σαρμάται καὶ οἱ Γότθοι, ἐν Ἀσίᾳ δὲ τὸ νέον Περσικὸν κράτος ὑπὸ τὴν δυναστείαν τῶν Σασσανιδῶν.

3. Αἱ ἀρχαὶ τοῦ κράτους. Ὁ αὐτοκράτωρ. — Τὴν νομοθε-

τικὴν, κυβερνητικὴν, ἀστικὴν, στρατιωτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἔξουσίαν ἐν τῷ κράτει τούτῳ διαχειρίζεται ὡς ἀπόλυτος κύριος ὁ αὐτοκράτωρ, οὕτινος ἡ θέλησις εἶναι νόμος. Ἡ σύγκλητος ὑφίσταται, ἀλλ' ὡς μυστικὸν συμβούλιον τοῦ ἡγεμόνος (consistorium principis), κύριον δὲ στήριγμα τοῦ ἡγεμόνος εἶναι οἱ λεγεῶνες. Ὑπ' αὐτῶν συνήθως ἀναγορεύεται, καὶ μόνον ὅταν ἀναγνωρισθῇ ὑπ' αὐτῶν δύναται νὰ κρατήσῃ τὸ ἀξίωμα του. Ἡ δὲ αὐτοκρατορικὴ φρουρὰ τῶν πραιτωριανῶν, ἧς ὁ ἀρχηγὸς (praefectus praetorio) εἶναι τὸ δεύτερον κατὰ τὴν σημασίαν πρόσωπον ἐν τῷ κράτει, πολὺ συχνὰ σφετερίζεται μόνη τὸ δικαίωμα τῆς ἀναγορεύσεως τοῦ αὐτοκράτορος καὶ πολλάκις συγκρούεται ἔνεκα τούτου πρὸς τοὺς λεγεῶνας τῶν ἐπαρχιῶν.

4. Συγκέντρωσις τῆς κυριαρχίας. — Ἐλευθερίας τινὰς ἀρχικῶς διετήρησαν ἡ Ρώμη καὶ αἱ σὺν αὐτῇ κατακτήσασαι τὴν οἰκουμένην ἐπαρχία τῆς Ἰταλίας, ἐν ᾗ ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον ἔξουσίαν τοῦ αὐτοκράτορος ὑπέκειντο, δικαίωματι κατακτήσεως, αἱ λοιπαὶ Ρωμαϊκαὶ χῶραι· ἀλλὰ βαθμηδὸν καὶ αἱ πρῶται περιῆλθον εἰς τὴν κατάστασιν τῶν δευτέρων. Ἄμεσος τούτου συνέπεια εἶναι, ὅτι ὁ ὑπερήφανος καὶ δυσήμιος ἀνέκαθεν Ρωμαϊκὸς δῆμος ἐξηνδραποδίσθη καὶ ἐστερήθη πάσας τὰς ἐλευθερίας του ἀδιαμαρτυρητῶς, ἔχων ἀντάλλαγμα παρὰ τοῦ παντοδυνάμου αὐθέντου του panem et circenses!

5. Διορισμὸς τῶν ἀρχόντων. Νομοθεσία. — Ὅθεν οἱ ἀρχοντες διορίζονται ἄμέσως ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος· οἱ νόμοι προτείνονται ὑπ' αὐτοῦ καὶ ψηφίζονται ὑπὸ τῆς συγκλήτου ὡς δόγματα αὐτῆς διὰ τὸν τύπον. Ἄλλ' ὁ αὐτοκράτωρ ἐκδίδει καὶ νόμους ὑπὸ τύπον διαταγμάτων (rescripta, decreta, mandata, edicta), edicta δὲ ἔχουσι δικαίωμα νὰ ἐκδίδωσι καὶ οἱ πραιτωρες καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχοντες συμβουλευόμενοι νομοδιδασκάλους

ὥστε νὰ μὴ συγκρούονται ταῦτα πρὸς τὰ ἤδη ἰσχύοντα.

6. Ἀνώτατος δικαστής.—Ἐο αὐτοκράτωρ κατέχει καὶ τὴν ἀνωτάτην δικαστικὴν ἐξουσίαν, βοηθούμενος ὑπὸ ἰδιατέρου συμβουλίου, ὅπερ καλεῖται auditorium. Αἱ δημόσιαι δίκαι κρίνονται ὑπὸ τῆς συγκλήτου ἐκτελούσης πάντοτε τὴν θέλησιν τοῦ αὐτοκράτορος, αἱ δὲ ἰδιωτικαὶ ὑπὸ τῶν ἀρχόντων ἐχόντων συμπαραέδρους τοῦ δικαστάς.

7. Οἰκονομικὴ διαχείρισις.—Ἐο Αὐτοκράτωρ διοικεῖ καὶ τὰ οἰκονομικὰ ἀντλῶν ἐκ τῶν δύο ταμείων τοῦ αὐτοκρατορικοῦ (fiscus) καὶ τοῦ δημοσίου (aerarium)· τὸ δεύτερον διαχειρίζεται πάντοτε ὑπὸ τῆς συγκλήτου, ἀλλ' εἶναι πάντοτε εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν δημοσίων δαπανῶν στρατοῦ, διοικήσεως, δημοσίων ἔργων κλπ. Πόροι τῶν ταμείων τούτων ἦσαν τακτικοὶ μὲν οἱ παντοειδεῖς καὶ κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ αὐτοκράτορος ἐπιβαλλόμενοι δημόσιοι φόροι, ἕκτακτοι δέ, ἰδίως τοῦ fiscī, κληροδοσίαι καὶ δημοῦσαι. Οἱ πόροι οὔτοι ἐπήρουν οὐ μόνον διὰ τὸν ἀγκώδη μόνιμον στρατόν, ὅστις ὑπολογίζεται εἰς 350.000 περίπου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πολυτελεστάτην διοίκησιν καὶ εἰς τὴν διατροφὴν τῶν οὐδὲν ἐργαζομένων ἐλευθέρων τῆς Ρώμης πολιτῶν.

8. Οἰκονομικὴ εὐημερία καὶ ἀχαλίνωτος διαφθορά.—Ἐο βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριον ἐπωφελοῦμενα τῆς ἐπὶ τῶν Καισάρων τοῦ α' καὶ β' αἰῶνος εἰρήνης ἀνεπτύχθησαν ἀπὸ τῶν βαθέων τῆς Ἀσίας μέχρι τοῦ Ἀτλαντικοῦ καταπληκτικῶς, ἡ δὲ γενικὴ εὐημερία προήγαγεν εἰς τοιαύτην πολυτέλειαν, χλιδὴν, τρυφήν καὶ διαφθοράν, οἷαν σπανίως καὶ ἴσως οὐδέποτε εἶδεν ὁ κόσμος. Ἐο Ρώμη διεφθάρη πρώτη ὡς λέγει ἡ Ἀποκάλυψις (17, 3-6) εἶδον γυναῖκα καθημένην ἐπὶ θηρίον κόκκι-

νον, γέμον ὀνόματα βλασφημίας, ἔχον κεφαλὰς ἑπτὰ καὶ κέρατα δέκα· καὶ ἡ γυνὴ ἦν περιβεβλημένη πορφυροῦν καὶ κόκκινον καὶ κεχρυσωμένη χρυσιῶ καὶ λίθῳ τιμίῳ καὶ μαργαρίταις, ἔχουσα ποτήριον χρυσοῦν ἐν τῇ χειρὶ αὐτῆς γέμον βδελυγμάτων καὶ τὰ ἀκάθαρτα τῆς πορνείας τῆς γῆς, καὶ ἐπὶ τὸ μέτωπον αὐτῆς ὄνομα γεγραμμένον — μυστήριον— *Βαβυλὼν ἡ μεγάλη, ἡ μήτηρ τῶν πορνῶν καὶ τῶν βδελυγμάτων τῆς γῆς*· καὶ εἶδον τὴν γυναῖκα μεθύουσαν ἐκ τοῦ αἵματος τῶν ἁγίων καὶ ἐκ τοῦ αἵματος τῶν μαρτύρων Ἰησοῦ. Ἐκ δὲ τῆς κεφαλῆς μετεδόθη ἡ ἀχαλίωτος διαφθορὰ μὲ τὴν ἰλιγγιώδη ταχύτητα μὲ τὴν ὁποίαν συνήθως ὁ ἄνθρωπος μιμεῖται καὶ φιλοτιμεῖται νὰ ὑπερανοτίση τὸ κακόν, εἰς πάσας τὰς μεγάλας πόλεις τοῦ κόσμου καὶ εἰς τὰς μικροτέρας ἔπειτα καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ὑπαιθρον ὡς πάνδημός τις λοιμός. Δὲν ἦτο δὲ ἡ διαφθορὰ αὕτη μόνον λυσσώδους ἀπόλαυσις τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν· ἐν ἔτι βῆμα καὶ οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τῆς κτηνώδους καταστάσεως διῆλθον εἰς τὴν ἀποθηρίωσιν, ἐβυθίσθησαν εἰς τέλμα καχλάζον φρίκης καὶ αἵματος, ἀφ' οὗ οὐδεὶς ἦν ὁ σφύζων.

9. *Ἡ ἀποθηρίωσις τῆς ἀνθρωπότητος.*— Ἐν ᾧ χρόνῳ ὁ Αὐγουστος ὡς magister morum ἐξέδιδε νόμους περὶ ἡθῶν, ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτοῦ οἴκῳ καὶ περὶ αὐτὸν ἐμαίνετο ἡ ἀνομία καὶ ἔπνιγεν αὐτόν, ὥστε ἐν στιγμῇ ἐιλικρινείας νὰ ἐκσπάσῃ εἰς τὴν εὐχὴν αἰθ' ὄφελον ἄγαμός τ' ἔμεναι ἄγονός τ' ἀπολέσθαι! * αὐτὸς ὅστις ἠσθάνθη τὴν βασιλικὴν σταδιοδρομίαν του ὡς ῥόλον κωμωδίας, καὶ ὅστις, ὡς ἀναφέρει ἐν τῇ διαθήκῃ του, ἔδωκεν εἰς τὸν λαὸν ἑορτὰς ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ, ἐν αἷς ἠγωνίσθησαν δεκακισχίλιοι μονομάχοι!

* Suetonius, Aug. 65.

Ὁ Γάιος Καλιγόλας μὴ ἀρκούμενος εἰς τὰς ἀνηλεῖς σφαγὰς ἐπεθύμησε νὰ εἶχεν ἢ ἀνθρωπότης ὅλη μίαν κεφαλὴν διὰ νὰ ἀποκόψῃ αὐτὴν δι' ἑνὸς κτυπήματος. Τὴν βασιλείαν τοῦ Κλαυδίου μαινοῦν μία Μεσσαλίνα καὶ μία Ἀγριππίνα.

Ὁ Νέρων φωτίζει τοὺς κήπους του διὰ λαμπάδων-ἀνθρώπων καιομένων ζώντων, τῶν Χριστιανῶν· τὸ ὀλιγώτερον 500.000 ἄνθρωποι ἐσφάγησαν ἐν τῷ Ἰουδαϊκῷ πολέμῳ, ἐκ τῶν 100.000 δ' αἰχμαλώτων οἱ πλεῖστοι ἀπώλοντο ἐν τοῖς ἀμφιθεάτροις μονομαχοῦντες καὶ θηριομαχοῦντες ἢ ἐκάησαν ζῶντες κατὰ διαταγὴν τοῦ τε Οὐεσπασιανοῦ καὶ τοῦ Τίτου *, ὅστις καίτοι ἐπιτλοφορήθη *amor et deliciae generis humani*, δὲν ἀπηξίου νὰ μονομαχῇ ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ!

Ὁ Δομιτιανὸς ἐπαξίως προσλαμβάνει τὸν φρικτὸν τίτλον *Nero redivivus*, καὶ ὁ Τραϊανὸς μετὰ τὸν δευτέρου θρίαμβόν του ὀρίσκει ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ εἰς τοὺς μονομάχους καὶ εἰς τὰ θηρία δεκακισχιλίους αἰχμαλώτους, οἵτινες κατεκόπτοντο καὶ ἐσπαράσσοντο ἐπὶ 123 ὅλας ἡμέρας! Μετὰ δὲ τὴν ἐπὶ Οὐεσπασιανοῦ καὶ τῶν υἱῶν καὶ διαδόχων του Τίτου καὶ Δομιτιανοῦ οἰκοδομὴν τοῦ Κολοσσαίου ἄμιλλα γίνεται μετὰ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν πόλεων πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ μιάσματος καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας διὰ τῆς οἰκοδομῆς ἀμφιθεάτρων καὶ τῆς καθιερώσεως ἐν αὐτοῖς θηριομαχιῶν καὶ μονομαχιῶν. Ἐν μόνῃ τῇ Γαλλίᾳ σώζονται τὰ εἰρηπια 34 ἀμφιθεάτρων.

Αὐτὸς ὁ Ἀδριανὸς εὐρεθεῖς, ὅτε ἐβασίλευσεν, ἐνώπιον στάσεως τῶν Ἰουδαίων, κατέστειλεν αὐτὴν μετὰ σκληρότητος ἀνηκούστου καὶ ἀπροσδοκῆτου διὰ τὸν μελίχιον χαρακτήρα του, ἔνεκα τοῦ ὁποίου ἄλλως τε πρὸς τοὺς λοιποὺς ἐν ἐξεγέρσει λαοὺς εἶχε προέλθει εἰς λίαν ἐπιεικεῖς συμβιβασμούς, ἀφῆκε δ' ἐν γένει

* Ἰώσηπος, Ἰ. Π. VII, 2-3.

μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἀνεξίτηλα ἴχνη τῆς φιλανθρωποῦ καὶ χρηστῆς σταδιοδρομίας του.

Ἐὰν διαβῶμεν εἰς τὸν γ' αἰῶνα θὰ ἴδωμεν τὸν Σεπτίμιον Σευήρον ἀνανεοῦντα τὰς φρικτὰς προγραφὰς τῶν προαιτοκρατορικῶν χρόνων, καὶ μετὰ φρενίτιδος καταδιώκοντα ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Γαλατίᾳ τοὺς ταλαιπώρους Χριστιανούς, τὸν Καρακάλλαν φονεύοντα ἐν αὐταῖς ταῖς ἀγκάλαις τῆς μητρὸς τὸν ἀδελφόν του Γέταν, διατάσσοντα γενικὴν σφαγὴν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ τὴν ἐπιδοκιμασίαν τῆς συγκλήτου, ἢ τὸν Ἐλεγάβαλον παρουσιαζόμενον ἐν γυναικείᾳ ἐσθῆτι καὶ ἀξιοῦντα νὰ ἀνευφημῆται ὡς *domina* ἢ *imperatrix*!

10. Τὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι.— Ἀλλὰ καὶ τὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι δὲν βαδίζουσι καλυτέραν ὁδόν. Βεβαίως ὁ ἐπὶ τοῦ Αὐγούστου χρυσοῦς αἰὼν ἀκτινοβολεῖ ἀκόμη· αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες Τιβέριος, Καλιγόλας, Κλαύδιος, Νέρων ἔγραψαν στίχους ἢ λόγον πεζόν· ἀλλὰ χωροῦσι ραγδαίως εἰς τὴν παρακμὴν· δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μείνωσιν αἱ ἀνώτεροι ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ τὴν γενικὴν διαφθοράν· αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων διώκονται, μάλιστα ὁσάκις ἐκδηλώσουν ἀνεξαρτησίαν σκέψεως, καὶ οὐκ ὀλίγοι καὶ θανατοῦνται ἀπανθρωπότατα.

Μὲ τὴν κατάλυσιν τῆς ἐλευθέρου πολιτείας σιγᾷ τὸ πολιτικὸν βῆμα, ἢ δὲ ρητορικὴ ἀποβαίνει ἀπλὴ τέχνη τοῦ περικόμψως καὶ ἐξεζητημένως μεγαληγορεῖν καὶ ματαιολογεῖν ἐν τῇ κοσμικῇ ἀναστροφῇ, ἢ ἀσχολεῖται εἰς σύνθεσιν εὐτελεῶν ὠνίων κολακευμάτων· μάτην ἀγωνίζεται κατὰ τῆς ῥαγδαίας παρακμῆς ὁ Κοϊντιλιανός. Ἡ ἱστοριογραφία ἀναδεικνύει ἀκόμη ἓνα Τάκιτον, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Σουητωνίου καταπίπτει εἰς ἀνεκδοτολογίαν, ἔτι δὲ βαθύτερον, εἰς πλαστολογίαν καὶ ψευδολογίαν ἐπὶ τῶν συγγραφέων τῆς *Historiae Augustae*. Ἡ φιλοσοφία ἀναδίδει

τὰς τελευταίας τῆς ἀναλαμπᾶς διὰ τοῦ Σενέκα καὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Ἡ ποίησις ἐμφανίζει εἰσέτι ἓνα Λουκανόν, ἀλλ' ὁ Οὐαλέριος Φλάκκος καὶ ὁ Στάτιος δὲν εἶναι πλέον ποιηταί, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ὁ Οὐαλέριος Μάξιμος. Ὁ Ἰουβενάλις καὶ ὁ Μαρτιάλις καὶ ὁ Φαῖδρος εἶναι βεβαίως ποιηταί, ἀλλ' ἡ μελέτη αὐτῶν μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ποίησις ἤδη καὶ τὸ θέατρον ὀλισθαίνουσιν ἀσυγκράτητα πρὸς τὴν παρακμὴν, πρὸς τὰ αἰσχρὰ καὶ ἀνούσια θεάματα τῶν μίμων καὶ ἔτι περαιτέρω πρὸς τὰ ἄγρια θεάματα τοῦ ἀμφιθεάτρου.

Μόνον ἡ μυθιστοριογραφία βαδίζει πρὸς ἀκμὴν διὰ τοῦ Ἀπουληίου καὶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι διὰ Πλινίου τοῦ πρεσβυτέρου καὶ ἡ νομικὴ διὰ τοῦ Παπινιανοῦ, τοῦ Οὐλπιανοῦ καὶ ἄλλων ὀνομαστῶν νομοδιδασκάλων.

Ἄλλ' ἐν τέλει, ἀπὸ τῶν Ἀντωνίνων, τὰ γράμματα ἐπανερχονται εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν κοιτίδα, τὴν Ἑλλάδα ἢ διανοήσις παύει νὰ ἐκφράζηται λατινιστί, καὶ προτιμᾷ πάλιν τὴν γλῶσσαν τῶν θεῶν, καὶ τόσον ἐπικρατεῖ αὐτῆς ἢ γλῶσσα αὕτη, ὥστε εἰς αὐτὴν συγγράφουσιν οἱ Ἰουδαῖοι Φίλων καὶ Ἰώσηπος καὶ ὁ Ῥωμαῖος Μᾶρκος Αὐρηλῖος. Ὁ ἱατρὸς Γαληνός, ὁ γεωγράφος Πτολεμαῖος, οἱ ἱστορικοὶ Ἀππιανός, Ἀρριανός, Δίων ὁ Κάσσιος, Ἡρωδιανός, Πausανίας ὁ περιηγητής, ὁ Πλούταρχος, ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, ὁ Ἀθήναιος, ὁ Λουκιανός, ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος, ὁ Φιλόστρατος, ὁ Λογγίνος, ὁ Ἐπίκτητος, ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς, ὁ Πλωτῖνος, ὁ Πορφύριος, ὁ Λόγγος καὶ οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς τῆς Κ. Δ, οἱ ἀποστ. πατέρες καὶ οἱ ἀπολογηταὶ καὶ οἱ Ἀλεξανδρεῖς χριστιανοὶ σοφοὶ πληροῦσι διὰ τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τὸν τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας.

Ἡ δὲ τέχνη βαίνει ἐκ τῆς ἀρχαίας ἀπλότητος καὶ συμμετρίας ἐπὶ ὁδοῦ παρακμῆς, ἐν ἣ συγγεῖται τὸ καλὸν πρὸς τὸ μεγαλοπρεπὲς καὶ τὸ ἐξεζητημένον πρὸς τὸ χαρίεν. Καὶ ἐν ᾧ τὸ μεγαλεῖον τοῦ κράτους ἐμφανίζεται ἐν τῇ τέχνῃ διὰ τῆς ἰδρύ-

σεως μεγαλοπρεπῶν χρησίμων καὶ ἀχρήστων δημοσίων ἔργων, ἢ ἰδιωτικῆ εὐμάρεια καὶ οἰκονομικῆ εὐεξία ἐκδηλοῦται ἐν τῇ κατασκευῇ καὶ διακοσμήσει πολυδαίδαλων ἰδιωτικῶν κατοικιῶν, ἐν αἷς ἢ πολυτέλεια ἀμιλλᾶται πρὸς τὸ ἐξεζητημένον. Δὲν θὰ βραδύνη ὅμως καὶ ἡ τέχνη γὰ ἀναλάβη ὑπὸ τὴν ζωογόνον πνοὴν τῆς Χριστιανικῆς ἀπλότητος καὶ σεμνότητος.

11. Ἡ Θρησκεία.— Ἀπὸ ἀπόψεως θρησκείας ὁ κόσμος δὲν εὐρίσκεται εἰς καλυτέραν κατάστασιν ἢ ἐλευθέρα ἐπιμειξία πάντων τῶν λαῶν καὶ ἡ ἐλευθέρα προσηλυτιστικὴ δρᾶσις πασῶν τῶν θρησκειῶν, μάλιστα δὲ ἡ διὰ τῆς προστασίας τῶν ἀνατολιτῶν αὐτοκρατόρων ὀρμητικὴ εἰσβολὴ τῶν ἀνατολικῶν θρησκαιμάτων εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὴν Δύσιν ἐν γένει προήγαγεν εἰς ἐξευτελισμὸν πάσας τὰς θρησκείας καὶ εἰς γενικὴν σύγχυσιν τὰ συμπαρομαρτοῦντα ἐκάστη ἠθικὰ συστήματα· ἐντεῦθεν κατὰ πρῶτον λόγον καὶ ἡ γενικὴ τῶν ἠθῶν ἔκλυσις.

12. Ἡ Κρατικὴ Θρησκεία.— Τὸ δὲ κράτος αὐτὸ τοῦτο πλέον τῶν ἰδίων πολιτῶν διεφθαρμένον, ἀδυνατοῦν γὰ ἀντιστῆ εἰς τὸν κατακλυσμὸν τῆς γενικῆς διαφθορᾶς, ἠγωνίζετο γὰ σῶσθαι ἑαυτὸ ἐντὸς τῆς κιβωτοῦ τῆς πολιτικῆς θρησκείας, ἦν ἐπενόησε καὶ καθιέρωσε, τῆς λατρείας τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Ἀυγούστου, ἧς ἄμεσον συμπέρασμα ἦτο ἡ θεοποίησις τῶν αὐτοκρατόρων, κατ' ἀρχὰς μὲν μετὰ θάνατον, ἔπειτα δὲ καὶ ἐν ᾧ ἀκόμῃ ἔζων. Καὶ ἀλησμόνητος θὰ παραμείνη ἡ δηκτικὴ εἰρωνεία τοῦ Οὐεσπασιανοῦ, ὅστις κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς του προαισθανόμενος ὅτι ἀποθνήσκει *Vae, εἶπεν, puto deus fio!* *.

Ἡ καθιέρωσις τοιαύτης θρησκείας ἐκτὸς τοῦ πολιτικοῦ

---

* Suetonius, Vesp. 23 fin.

σκοποῦ, ὃν ἐπεδίωκεν, ἐμαρτύρει καταφανῶς ὅτι πᾶν πάσης θρησκείας κῦρος εἶχεν ἐκλίπει, καὶ ἡ πίστις τοῖς ἀλλάχιστον παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν ἀνθρώπων εἰς ὑπερφυσικὴν δύναμιν διέπουνσαν τὰς τύχας τοῦ κόσμου εἶχεν ἀπελπιστικῶς ἀμανρωθῆ ἂν μὴ τέλεον σβεσθῆ.

13. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία. — Ἐν ἄλλῃ τότε δὴ ἡ ἀληθινὴ θρησκεία ἀπεκαλύπτετο διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ ταπεινοῦ Ναζωραίου· καὶ διὰ λόγον ὅχι βέβαια ἀπροσδόκητον διὰ τοὺς μαθητὰς τοῦ Ναζωραίου, ἀφ' οὗ ἦσαν προειδοποιημένοι ὑπ' αὐτοῦ περὶ τούτου, οὐδὲ ἀκατανόητον δι' ἡμᾶς ἀπὸ τοσούτων ἐτῶν σκοποῦντας τὰ τότε γεγονότα, ὁ Χριστιανισμὸς συνήντησεν ἠνωμένας ἐναντίον του πάσας τὰς θρησκείας τοῦ κόσμου καὶ τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος, ὅπερ ἦτο καὶ αὐτὸ ἰδίας θρησκείας, τῆς εἰρημένης, νομοθέτης καὶ προπαγανδιστής. Ἐν οἱ ἀνθρώποι, ἐν ὅσων ταῖς καρδίαις δὲν εἶχον ἀκόμη τέλεον ἀποσβεσθῆ τὰ εὐγενέστερα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀρετῆς ζώοντα, ὅσοι ἠσθάνοντο τὴν ἀποπνικτικὴν ἀπόπνοιαν τοῦ σεσηπότητος τέλεματος ἐν ᾧ ἦσαν μέχρι λαιμοῦ βυθισμένοι, εὗρον ἐν τῷ Χριστιανισμῷ τὴν ἀλήθειαν τὴν ὁποίαν μάλιστα ἐπόθησαν καὶ ἐζήτησαν αὐτοὶ καὶ οἱ πατέρες των, καὶ προσήλθον ἀθρόοι καὶ ἀποφασιστικοὶ εἰς αὐτόν. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ραγδαία διάδοσις τῆς πίστεως κατὰ τὸν ἀ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος. Ὅτε δὲ ὁ Χριστιανισμὸς παρέστη φερόμενος ἐπὶ τῶν πετερύγων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν ὅλη τῇ αἴγλῃ τῆς θείας αὐτοῦ καταγωγῆς, τότε ὁ κόσμος στραφεὶς πρὸς τὸ ὑπερφυεὲς μετέωρον ἀθρόος, ἠσθάνετο διὰ συγχρόνως ἐπανήροχο πρὸς τὸν ἀγνὸν καὶ γελόεντα Ἑλληνισμὸν τῶν παλαιοτέρων εὐτυχῶν ἡμερῶν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον τὸν εἶχον παρασύρει εἰς τὰ ταρταρώδη ἐρέβη αἱ βαρβαρικαὶ εἰδωλολατρεῖαι. Βεβαίως τὸ γεγονός τοῦτο δὲν συνετελέσθη ἀπὸ τῆς μιᾶς ἡμέρας εἰς τὴν ἄλλην· ἡ πάλῃ ὑπῆρξε μα-

μακρὰ καὶ ἐναγώνιος· ἀλλ' ἡ ἔκβασις δὲν ἦτο οὐδ' ἐν τῇ ἀρχῇ ἀμφίβολος. Ὅταν ἐκ τῆς ρίζης γηραλέου ἀγρίου δένδρου φυτρῶση νέος κλάδος, βεβαίως πρέπει νὰ κοπῆ τὸ παλαιὸν δένδρον διὰ νὰ γιγαντωθῆ ταχύτερον τὸ νέον· ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν κοπῆ ὁ γεγηρακὸς κορμὸς, θὰ ἀναπτυχθῆ μὲν μετὰ βραδύτητος τινοῦ ὁ νέος θαλλός, ἀλλὰ θὰ ἔλθῃ ἡμέρα καθ' ἣν ὁ γεγηρακὸς κορμὸς θὰ ἐκλίπῃ, θὰ καταλάβῃ δὲ ὅλην τὴν θέσιν του γιγαντωθεὶς ὁ νέος θαλλός.

Τοιαύτη ἦτο ἐν γενικωτάτῃ συνόψει ἡ κατάστασις τοῦ κόσμου λήγοντος τοῦ γ' αἰῶνος, ὅτε ὁ Διοκλητιανὸς ἀνήρκετο εἰς τὴν ὑπερτάτην ἀρχήν.

Β'. ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ

1. Ὁ Διοκλητιανός.—Ὁ Γάιος Αὐρήλιος Οὐαλέριος Διοκλητιανὸς ἐγεννήθη ἐξ ἀπελευθέρων γονέων ἐν Διοκλείᾳ τῆς Δαλματίας περὶ τὸ 230. Καταταχθεὶς εἰς τὸν στρατὸν ἤρξατο διακρινόμενος ἐπὶ εὐφυΐᾳ καὶ γενναιότητι ἤδη ἐπὶ Γαλλικῶν (260-268), ὁ δὲ Πρώβος (276-282) προήγαγεν αὐτὸν εἰς ἀρχηγὸν τῶν ἐν Μοισίᾳ λεγεῶνων. Τῷ 280 ἐγένετο ἀρχηγὸς τῶν σωματοφυλάκων, μετὰ δὲ τὴν δολοφονίαν τοῦ Νουμεριανοῦ (12 Σεπτεμβρ. 284), φονεύσας ἰδίᾳ χειρὶ τὸν πενθερὸν αὐτοῦ καὶ δολοφόνον Ἄπερ, ἀνηγορεύθη μετὰ πέντε ἡμέρας αὐτοκράτωρ ὑπὸ τῶν λεγεῶνων ὑπὸ τὰ τεῖχη τῆς Χαλκηδόνος. Ὁ ἕτερος αὐτοκράτωρ Καρῖνος μὴ ἀναγνωρίσας τὰ γενόμενα ἐπῆρκετο κατ' αὐτοῦ ἐκ τῆς Δύσεως, ἀλλ' ἐν μάχῃ παρὰ τὴν ἐν Μοισίᾳ Μάργον ἐφρονεύθη κατὰ Μάϊον τοῦ 285 ὑπὸ ἰδίων του ἀξιωματικῶν, οὓς εἶχεν ὑβρίσει. Οὕτως ὁ Διοκλητιανὸς ἀπέμεινε μόνος αὐτοκράτωρ, εἰς ἡλικίαν 55 ἐτῶν.

2. Οἱ Βάρβαροι.—Ὅτε συνέβαινον ταῦτα τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος διεξῆγε παντοειδεῖς καὶ δεινούς πολέμους· αὐτὸς δὲ ὁ Διοκλητιανὸς ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε σταδιοδρομίας του ἐγνώριζεν, ὅτι πρὸς σωτηρίαν ἐχρειάζετο γιγαντιαία ἀνακαινιστικὴ προσπάθεια. Ἡ μακρὰ ἀναρχία τῶν τελευταίων ἐτῶν καὶ ἡ παντοειδῆς ἔκλυσις εἶχον περιαγάγει τὸν Ρωμαϊκὸν κολοσσὸν εἰς τοιαύτην ἀδυναμίαν, ὥστε μόνον παθητικὴν ἄμυναν νὰ ἀντιτάσῃ εἰς τὰς πάντοθεν ἀγρίας βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς. Ἐν τῇ Δύσει οἱ Γερμανοί, Ἀλαμαννοί, Φράγκοι, Βουργούνδιοι διαβαίνοντες τὸν Ρῆνον ἠρήμωνον τὴν παραρρήνιον Γαλατίαν καὶ αὐτὴν τὴν Ραιτικὴν, ἐντὸς δὲ τῆς Γαλατίας ἡ ἐπανάστασις τῶν Βακαυδῶν ἀπὸ τοῦ Καρίνου ἀρξαμένη ἐξηκολούθει ἐπιτυχῶς τὸν ἀγῶνά της κατὰ τῶν Ρωμαϊκῶν λεγεῶνων συνεπαγομένη τὴν ἐρήμωσιν τῆς χώρας. Σάξονες πειραταὶ ἦγον καὶ ἔφερον τὰ παράλια τῆς Βρετανίας, Φράγκοι δὲ πειραταὶ ἔφθασαν μέχρι Συρακουσῶν ἐν τῇ Μεσογείῳ πορθοῦντες. Ἐν δὲ ταῖς παραδουναβίοις χώραις ποικιλώνυμα βαρβαρικὰ φύλα ἐσυνέχριζον τὰς ἀτελευτήτους αὐτῶν ἐπιδρομὰς εἰς τὰς ἐντεῦθεν τοῦ ποταμοῦ ἐπαρχίας, καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ οἱ Πέρσαι ἀκράτητοι καὶ σχεδὸν ἄνευ ἀντιστάσεως κατελάμβανον καὶ ἠφάνιζον τὰς ἀπὸ τοῦ Κανκάσου μέχρι τῆς Μεσοποταμίας ἐπαρχίας, ἐξέωσαν τὸν φίλον τῶν Ρωμαίων βασιλέα τῆς Ἀρμενίας Τιριδάτην γ' καὶ καταλαβόντες αὐτὴν ἠπέιλουν ἐκεῖθεν τὴν Συρίαν. Ἐν δὲ τῇ Ἀφρικῇ δύο ἀποστάται ἀνεδήσαντο στέμμα βασιλέως, Ἀχιλλεύς τις ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Ἰουλιανὸς τις ἐν Καρχηδόνι.

3. Ἡ Διαρχία.—Ἐνώπιον τῆς τοιαύτης καταστάσεως ὁ Διοκλητιανός, ὅστις δὲν ἦτο πλέον νέος, ἦτο φυσικῶς ἀδύνατον νὰ ἐπαρκέσῃ μόνος. Ὅθεν καλεῖ τῷ 285 εἰς συνεργασίαν καὶ συμμετοχὴν εἰς τὴν ὑπερτάτην ἀρχὴν τοὺς ἀρίστους τῶν φίλων. Καὶ πρῶτον μὲν τῇ 1 Μαΐου τοῦ ἔτους τούτου διορίζει

τὸν ἐκ Παννονίας Ἰλλυριὸν στρατηγὸν Μᾶρκον Οὐαλέριον Μαξιμιανὸν ὡς βοηθὸν μὲ τὸν τίτλον τοῦ Καίσαρος κατ' ἀρχάς, καὶ ἀναθέτει εἰς αὐτόν, ἐδρεύοντα ἐν Μεδιολάνῳ, τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Βακαυδῶν καὶ τὴν περιστολὴν τῶν Ἀλαμαννῶν καὶ τῶν Φράγκων, καὶ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς β.δ. Ἀφρικῆς, αὐτὸς δὲ διατηρεῖ τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν καὶ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ Δουνάβεως, δι' οὗ ἐπέτρεχον τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον οἱ Σαρμάται καὶ Γότθοι, καὶ τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν Περσῶν καὶ τὴν περὶ τὴν Αἴγυπτον Ἀφρικὴν. Ἴνα δὲ διατηρήσῃ τὴν ἱεραρχικὴν διαφορὰν μεταξὺ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ συνάρχοντος χορηγεῖ μὲν εἰς τὸν Μαξιμιανὸν τὸν τίτλον τοῦ αὐγουστου, ἀλλὰ προσλαμβάνει αὐτὸς τὸ ἐπίθετον *Junius*, εἰς δὲ τὸν Μαξιμιανὸν δίδει τὸ ἐπίθετον *Herculius*, ἵνα ὑποδηλώσῃ οὕτω τὴν κατωτερότητα τούτου καὶ οἶονεὶ τὴν θέσιν αὐτοῦ ὡς υἱοῦ ἀπέναντί του.

Οἱ δύο συνάρχοντες συνεργάζονται ἐν ἀδιαταράκτῳ ἁρμοσίᾳ ὡς πρὸς δὲ τὴν Ρώμην αἰσθάνονται ἀμφοτέροι τὴν αὐτὴν ἀδιαφορίαν ἂν μὴ καὶ ἀντιπάθειαν, διότι διαισθάνονται ἴσως ὅτι ἡ μεγάλη πρωτεύουσα μὲ τὰς μακροαἰώνας καὶ ὑπερηφάνους ἀναμνήσεις καὶ μὲ τὴν ὑπερσυντηρητικὴν σύγκλητον δὲν δύναται εἰμὴ νὰ εἶναι κώλυμα δι' αὐτοὺς εἰς τὴν ἀπολυταρχικὴν ἄσκησιν τῆς ὑπερτάτης ἀρχῆς· διὸ ὁ μὲν Διοκλητιανὸς μένει συνεχῶς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐν Νικομηδείᾳ, καὶ διατηρεῖ ὡς πρωθυπουργόν του τὸν πιθανῶς Ἑλληνα Ἀριστόβουλον, προοδοποιῶν οὕτω τὸν ἐξελληνισμὸν τοῦ κράτους, ὁ δὲ Μαξιμιανὸς μὲ πρόφασιν τοὺς κατὰ τῶν βαρβάρων ἀγῶνας σπανίως ἐπισκέπτεται τὴν Ρώμην, διατρίβει δὲ μονίμως ἐν Μεδιολάνῳ.

4. Ἡ τετραρχία. — Ἡ ἐπιτυχία ἐν τῇ ἐκλογῇ τοῦ Μαξιμιανοῦ προάγει τὸν Διοκλητιανὸν τῷ 293 εἰς διορισμὸν ἐτέρων δύο βοηθῶν ἡγεμόνων, νεωτέρων κατὰ τὴν ἡλικίαν, ἑνὸς δι'

ἐαυτὸν καὶ ἐνὸς διὰ τὸν Μαξιμιανόν· ἀμφότεροι οὗτοι εἶναι Ἰλλυριοί, ὁ πρῶν ποιμὴν (armentarius) Γαλέριος Οὐαλέριος Μαξιμιανὸς ἐκ Σαρδικῆς, διὰ τὴν Ἀνατολήν, καὶ ὁ ἐκ Ναισσοῦ Κωνσταντίος ὁ Χλωρὸς διὰ τὴν Δύσιν· ἀμφότεροι ἀναγκάζονται νὰ διαζευχθῶσι τὰς συζύγους διὰ νὰ νυμφενθῶσιν ὁ μὲν Γαλέριος τὴν θυγατέρα τοῦ Διοκλητιανοῦ Οὐαλερίαν, ὁ δὲ Κωνσταντίος τὴν θετὴν κόρην τοῦ Μαξιμιανοῦ Θεοδώραν, ἵνα οὕτω συνδεθέντες πρὸς τοὺς προῖσταμένους διατηρήσωσιν ἀσάλευτον τὴν πρὸς αὐτοὺς πίστιν. Οὕτω τὸ κράτος εἶναι οὐσιωδῶς διηρημένον εἰς τέσσαρα διοικητικὰ τμήματα, ὧν τὸ μὲν ἀνατολικώτατον (αἱ ἐν Ἀσίᾳ κτήσεις καὶ ἡ Αἴγυπτος) τελοῦσιν ὑπὸ τὴν ἄμεσον διοίκησιν τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐδρεύοντος ἐν Νικομηδείᾳ, τὸ ἐφεξῆς, Ἰλλυρικὸν λεγόμενον, καὶ περιλαμβάνον τὴν ἀπὸ τῆς Παννονίας καὶ ἐντεῦθεν τοῦ Δουνάβεως Ἑλληνικὴν χερσόνησον μετὰ τῆς Κρήτης διοικεῖται ὑπὸ τοῦ Γαλερίου ἐδρεύοντος ἐν Σιρμίῳ, τὸ πλεῖστον δὲ διαμένοντος ἐν Νικομηδείᾳ παρὰ τῷ πενθερῷ Διοκλητιανῷ, τὸ τρίτον περιλαμβάνον τὴν Ἰταλίαν, Σικελίαν, Ἰβηρικὴν χερσόνησον καὶ β.δ. Ἀφρικὴν, διοικεῖται ὑπὸ τοῦ Μαξιμιανοῦ ἐδρεύοντος ἐν Μεδιολάνῳ, καὶ τὸ τέταρτον περιλαμβάνον κατ' ἀρχὰς μὲν τὴν Γαλατίαν, εἶτα δὲ τὴν Βρετανίαν μέχρι τοῦ κατὰ τῶν Καληδονίων ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ μεταξὺ τοῦ κόλπου Solway καὶ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Tyne ἰδρυθέντος μακροῦ τείχους (vallum Hadriani) καὶ βραδύτερον καὶ τὴν Ἰβηρικὴν χερσόνησον, διοικεῖται ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ, ἐδρεύοντος ἐν Τρεβήροις τῆς Γαλατίας (Augusta Treverorum, νῦν Trèves).

4. Οἱ ἀγῶνες τῶν τετράρχων.— Κύριος λόγος τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς τετραρχίας ἦσαν αἱ πολεμικαὶ ἀνάγκαι τῆς ἐποχῆς. Οὕτω ὁ μὲν Διοκλητιανὸς ἐπεχείρησεν κατ' ἀρχὰς ἐκστρατεῖαν κατὰ τῶν Περσῶν, ἀναστείλασαν προσωρινῶς τὰς ἐπιδρομὰς

αὐτῶν, εἶτα δ' ἐβράδισε κατὰ τῆς Αἰγύπτου, ἔνθα κατενίκησε καὶ ἐθανάτωσε τὸν ἀποστάτην Ἀχιλλέα καὶ πάντας τοὺς ὄπαδούς του, ὁ δὲ Μαξιμιανὸς ὁμοίως ἀπώθησε πέραν τοῦ Ρήνου τοὺς ἐκεῖθεν ἐπιτρέχοντας τὰς Ρωμαϊκὰς παραρρηνίους ἐπαρχίας βαρβάρους διαβὰς τὸν ποταμὸν καὶ δηώσας τὰς χώρας αὐτῶν, διαπεραιωθεὶς δ' ἔπειτα εἰς τὴν β.δ. Ἀφρικὴν ἐνίκησε καὶ ἐθανάτωσε τὸν ἀποστάτην Ἰουλιανὸν καὶ καθυπέταξε τοὺς ἐπαναστατήσαντας Μαυριτανούς· ἐπανελθὼν δ' εἰς Γαλατίαν ἐπεχείρησε νὰ καταστείλῃ τὴν ἐπανάστασιν τῶν ἀδαμάστων Βακανδῶν δόλω ἀποκτείνας τοὺς ἀρχηγούς των. Κατὰ δὲ τῶν Φράγκων καὶ Σαξόνων πειρατῶν τῆς Βορείου θαλάσσης διορίζει τὸν ἐκ τῆς φυλῆς τῶν Μεναπίων Βέλγων καταγόμενον ἄξιον ναυτικὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον Καραύσιον· ἀλλ' ὅτε οὗτος ὀλίγον βραδύτερον κατηγγέλθη ὡς φιλίως διακείμενος πρὸς τοὺς πειρατὰς καὶ λαμβάνων μερίδιον ἐκ τῶν λαφύρων των, ὁ Μαξιμιανὸς διέταξε τὴν σύλληψιν καὶ θανάτωσίν του· ὁ δὲ ἀποστατεὶ ἀναφανδὸν καὶ ἀποβὰς εἰς τὴν Βρεττανίαν ἀνεκλήρουξεν ἑαυτὸν αὐγουστον τῷ 286, κατήρτισε δὲ μέγαν στόλον καὶ κατέλαβε βαθμηδὸν ὅλην τὴν μέχρι τοῦ Vallum Hadriani νῆσον. Ὁ Μαξιμιανὸς μετὰ πολλὰς στρατείας κατ' αὐτοῦ, ἠναγκάσθη ἐν τέλει πρὸ τῶν ὑπερέτερων δυνάμεων τοῦ ἀποστάτου νὰ ἀναγνωρίσῃ αὐτὸν αὐγουστον τῷ 290. Μετὰ τρία ἔτη, ἐν ᾧ ὁ Κωνσταντῖος ὁ Χλωρὸς καταπολεμῶν τοὺς Φράγκους μεθοδικῶς συνέσφιγγεν ὡς εἰς κλοιὸν τὸν Καραύσιον, οὗτος ἐδολοφονήθη ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν σωματοφυλάκων του Ἀλλήκτου, ὅστις καὶ διεδέχθη αὐτόν. Ὁ Κωνσταντῖος ἐπιταχύνων τότε τὰ πράγματα κατέλαβε τὸν κατεχόμενον ὑπὸ τοῦ στασιαστοῦ γαλατικὸν λιμένα Βουλώνην (τότε Gesoriacum) καὶ ἔπλευσεν εἰς Βρεττανίαν διὰ δύο στόλων, ὧν τὸν μὲν ἤγεν αὐτός, τὸν δὲ ὁ ἑπαρχος Ἀσκληπιόδοτος· καὶ ὁ μὲν δεύτερος στόλος κατεναυμάχησε τὸν στόλον τοῦ Ἀλλήκτου, ὁ δὲ Κωνσταντῖος ἀποβὰς εἰς Βρεττανίαν ἐνίκησε καὶ ἐφόνευσε

τὸν Ἕλλητικόν οὕτως ἡ Βρετανία ἐπανῆλθεν εἰς τὸ Ρωμ. κράτος τῷ 296. Ἐν δὲ τῷ μεταξύ ὁ μὲν Κωνσταντῖος ὁ Χλωρός ἐπανελθὼν εἰς Γαλατίαν ἠσχολεῖτο εἰς κατάπαυσιν τῶν ἐν ἐπαναστάσει Βακαυδῶν διὰ τοῦ μελιχίου τοῦ τρόπου, ὁ δὲ Γαλέριος μετὰ τετραετεῖς ἀγῶνας (293-296) περιστεύλας ἀπὸ τοῦ Σιρμίου τὰς ἐκεῖθεν τοῦ Δουνάβεως ἐπιδρομὰς διαφόρων βαρβάρων (Κουάδων, Ἰαζύγων, Βαστάρων, Κάρπων) ἀνέλαβε μετὰ τὴν ἐξ Αἰγύπτου ἐπιστροφὴν τοῦ Διοκλητιανοῦ τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Περσῶν, οὔτινες, ὡς εἴρηται, ἐκβαλόντες τὸν Ἀρμένιον βασιλέα Τιριδάτην γ', ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ βασιλέως αὐτῶν Ναρσῆ (294-303) εἶχον καταλάβει αὐτὴν τε καὶ τὴν εἰς τοὺς Ρωμαίους ἀνήκουσαν Μεσοποταμίαν. Καὶ ἡ μὲν πρώτη τῷ 296 ἐκστρατεία τοῦ Γαλερίου κατὰ τῶν Περσῶν διὰ τῆς Μεσοποταμίας ἀπέληξεν εἰς ὀλοσχερῆ αὐτοῦ ἦταν, δι' ἣν καὶ ἐτιμωρήθη ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ, χωρὶς νὰ χάσῃ ὅμως καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην του· συγκροτήσας δὲ τὸν χειμῶνα νέον στρατὸν ἐν Ἰλλυρικῷ ἐπῆλθεν αὐθις κατὰ τῶν Περσῶν, διὰ τῆς Ἀρμενίας αὐτὴν τὴν φορὰν τὴν ἄνοιξιν τοῦ 297, καὶ ἐνίκησε περιφανῶς τὸν Ναρσῆν ἀποβαλόντα ἐν τῇ μάχῃ τό τε στρατεύμα καὶ τὰς γυναῖκας καὶ τοὺς θησαυροὺς του, καὶ ἀναγκασθέντα νὰ συνάψῃ εἰρήνην δι' ἧς ἐδέχετο ὄριον τοῦ κράτους του τὸν Τίγρητα, παρεχώρει πέντε ὑπερηγενητικὰς ἐπαρχίας, ἀνεγνώριζε τὴν ἐπὶ τῆς Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας ρωμαϊκὴν ἐπικυριαρχίαν καὶ ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μὴ ἐπιτεθῆ πλέον κατὰ τῶν Ρωμαϊκῶν χωρῶν. Διὰ τῆς ἐπανόδου τοῦ Τιριδάτου εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἀνυψωθέντος ἐκ τῆς φυλακῆς καὶ τοῦ μαρτυρίου εἰς ὑπουργὸν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Φωτιστοῦ ἐγκαθιδρύθη ἐν Ἀρμενίᾳ ἐλευθερος ὁ Χριστιανισμός, ἐν ᾧ χρόνῳ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Διοκλητιανοῦ μνωπάζοντος πρὸς τὴν νέαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων ὠρίμαζεν ἡ ἀπόφασις τοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν διωγμοῦ. Ὁ δὲ Κωνσταντῖος ἐπανελθὼν ἐκ Βρετανίας, ἐν ᾧ ἠσχολεῖτο εἰς

τὴν εἰρήνευσιν τῶν Βακαυδῶν, ἀντεμετώπισε νέαν τῶν Ἀλαμαννῶν ἐπιδρομὴν εἰς τὴν Γαλατίαν· ἐπελθὼν δὲ κατ' αὐτῶν τῷ 301 κατενίκησεν αὐτοὺς παρὰ τὴν πόλιν Langres, πληρωθεὶς μάλιστα ἐν τῇ μάχῃ. Ὁ δὲ Διοκλητιανός, κατὰ τὸ ἐκ παραδόσεως ρωμαϊκὸν σύστημα, ἵνα ἀπαλλαγῇ ὀλοσχερῶς τῶν ἐν Ἑυρώπῃ ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων ἔσπειρε τὴν διχόνοιαν μεταξὺ αὐτῶν διεγείρας τοὺς μὲν κατὰ τῶν δέ, ἅμα δὲ ἐνίσχυσε τὰ παλαιότερα παραρρήνια καὶ παραδουνάβια ὀχυρώματα. Τέλος βλέπων πλήρως ἐξησφαλισμένον ἔξωθεν τὸ κράτος ἐτέλεσε μετὰ τῶν συναρχόντων τὸν τελευταῖον τῶν ἐν Ρώμῃ θριάμβων τῷ 303.

Γ'. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

1. Ἐσωτερικὴ ἀναδιοργάνωσις.—Καὶ ἤδη ἡ Οἰκουμένη (orbis terrarum, ὅπως ἐλέγετο τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος) ἐφαίνετο ὅτι ἀπέλανεν ἀδιαταράκτου εἰρήνης, διὰ τοσοῦτων ἀγώνων κτηθείσης· καὶ ὁ Διοκλητιανὸς ἔβλεπεν, ὅτι τὸ κράτος ἐχρειάζετο ἐφεξῆς ἐσωτερικὴν τακτοποίησιν πρὸς ἀνύρθωσιν, προαγωγὴν καὶ νέαν ἀκμὴν. Ὅθεν ἐκτὸς τῆς διαιρέσεως τοῦ ὅλου κράτους εἰς τέσσαρας ομάδας χωρῶν, ταχθεῖσας ὑφ' ἑαυτὸν καὶ τοὺς τρεῖς συνάρχοντας, ἤτις ἐγένετο δι' ἀμυντικούς κυρίως σκοπούς, ὡς ἤδη εἴρηται, προέβη εἰς τὴν ὁργάνωσιν ἰσχυρᾶς ἐσωτερικῆς γραφειοκρατικῆς διοικήσεως, ἀναθεωρήσας τὴν ἀρχαίαν κατ' ἐπαρχίας (provinciae) διαίρεσιν καὶ καταργήσας τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν εἰς συγκλητικὰς καὶ αὐτοκρατορικὰς διάκρισιν καὶ καταστήσας αὐτὰς πάσας αὐτοκρατορικὰς· αἱ ἐπαρχίαι νῦν ἐγένοντο 96, διηρημέναι εἰς δώδεκα ομάδας ἢ διοικήσεις καὶ διοικούμεναι ὑπὸ ἀνωτάτων ὑπαλλήλων καλουμένων προέδρων ἢ κριτῶν· οὗτοι διωρίζοντο ἐν μὲν ταῖς περιοχαῖς τῶν Αὐγούστων

ὑπ' αὐτῶν, ἐν δὲ ταῖς περιοχαῖς τῶν Καισάρων ὑπὸ τούτων ἄλλ' ἐγκρίσει τοῦ προϋσταμένου Αὐγούστου, ὥστε νὰ διατηρη-
ται καὶ ἐν τούτῳ ἡ ἐνότης τοῦ κράτους· μόνον δὲ ἡ Ἀχαΐα, ἡ
Ἀσία καὶ ἡ Καρχηδὸν διετηρήθησαν εἰς τὰ ἀρχαῖα ὄρια καὶ
διωκοῦντο ὑπὸ ἀνθυπάτου. Ἡ τοιαύτη τακτοποίησις τῆς διοι-
κήσεως καὶ ἡ χρηστότης ἡ ἐπικρατήσασα ἐν τῇ διαχειρίσει τῶν
δημοσίων οικονομικῶν ὑπὸ τὴν ἄγρυπνον ἐπιτήρησιν τῶν ἀνω-
τάτων ἀρχόντων πρὸς τὸν ἄμεσον σκοπὸν τῆς ἀνέτου συντη-
ρήσεως τοῦ ἀνακαινισθέντος στρατοῦ καὶ τῆς διοικητικῆς ὑπαλ-
ληλίας ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀπάντησιν τῶν ὑπερόγκων δαπανῶν, αἷς
ἀπῆται ἡ συντήρησις τεσσάρων αὐλῶν, αἱ ὁποῖαι ἐδημιουργή-
θησαν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς περὶ τοὺς τέσσαρας ἀνωτάτους ἄρ-
χοντας τῆς χλιδῆς καὶ τῆς ἐθιμοτυπίας τῶν Ἀσιατῶν μοναρχ-
ῶν, ἥτις καθιερώθη ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς περιστολῆς τῶν συνε-
χῶν στάσεων καὶ τῆς ἀνυψώσεως ὑπὲρ τὸ οἰκεῖον τέως ἐπίπε-
δον εἰς ὑπεράνθρωπον καὶ ἀπροσπέλαστον διὰ τοὺς πολλοὺς
μεγαλεῖον τοῦ προσώπου τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος, ἐπέτρεψε
κατ' ἀρχάς, παρὰ τὴν αὔξησιν τῶν κρατικῶν δαπανῶν, ἔνθεν
μὲν τὴν ἀνακούφισιν τῶν φορολογουμένων διὰ τῆς καταργή-
σεως τοῦ καταθλιπτικοῦ κεφαλικοῦ φόρου τῶν δημοτῶν καὶ
τῶν δούλων, ἔνθεν δὲ τὴν ἐξυγίανσιν τοῦ ἀπὸ τοῦ Γαλλικοῦ
νοθευθέντος νομίσματος, ἧς ἔνεκα εἶχεν ἐκλίπει μὲν ἡ οἰκονο-
μικὴ πίστις, χάος δὲ διεῖπε τὰς καθόλου συναλλαγάς. Τὰ κατὰ
ἀποτελέσματα τῆς ἀναποφεύκτου, παρὰ τὴν ἐν ἀρχῇ ἐπιτυχίαν,
ἀποτυχίας τῆς πολιτικῆς ταύτης, ἥτις δι' ἀναγκαστικῶν νόμων
καὶ τὴν ἄσκησιν τῶν ἐπαγγελμάτων ἐξήτησε νὰ ρυθμίση ὡς
καὶ τὴν κίνησιν τοῦ ἐμπορίου διὰ τοῦ edictum de pretiis re-
rum venalium, κατεφάνησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς διο-
κλητιανείου ἀρχῆς καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων του. Αἱ φροντίδες αὐ-
ται ἀψηχόλησαν τὸν Διοκλητιανὸν κατ' ἑλπίην τὴν ἀπὸ τοῦ 296
μέχρι τοῦ 302 ἑπταετίαν, ὃ δὲ θρίαμβος τοῦ 303 πρέπει νὰ ὑ-

πῆρξεν ἱκανοποίησις δι' αὐτὸν καὶ διὰ τὸν ἠράκλειον τοῦτον ἔσωτερικὸν ἄθλον.

2. Κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ.— Ἐπιβάλλει πολλάκις ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ οἱ μεγάλοι ἄνδρες ἐν τῇ ἡλικίᾳ τῆς παρακμῆς των, ὑπὸ τῆς αἴγλης τῶν κατορθωμάτων τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν ἐν τῇ περιόδῳ τῆς ἀκμῆς των τυφλούμενοι ὡς πρὸς τὴν αἰεὶ πραγματικότητα καὶ παρασυρόμενοι ὑπὸ συμβουλῶν ἀσημάντων καὶ ἀφρόνων φίλων, κολακευόντων ἰδιαιτέραν τινὰ ἀδυναμίαν των, νὰ ἀνατρέπωσιν οἱ ἴδιοι δι' ἀνεξηγητῶν κατὰ τὸ φαινόμενον ἐνεργειῶν τὸ οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖον μὲ τόσους κόπους ἀνήγειραν. Τῆς κακῆς αὐτῆς μοίρας δὲν ἀπέφυγε νὰ ἀποβῆ θῦμα καὶ ὁ Διοκκλητιανός.

3. Αὐξήσις τῶν Χριστιανῶν.— Ἀπὸ τοῦ Γαλληνοῦ (268) ἐπὶ 25 ὅλα ἔτη ὁ Χριστιανισμὸς ἐξηκολούθει ἀνενόχλητος νὰ ζυμῶνῃ τὸν κόσμον ἐξαπλούμενος ὀρμητικῶς ἐν μέσῳ τῶν ἀτελευτήτων στάσεων καὶ πολέμων μέχρι τοῦ 303. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν ἀποδειχθῆ ἤδη πανηγυρικῶς ὁ ἄκμων ὁ θραύων πᾶσαν σφῦραν. Ἦτο ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ γόνιμος πίστις ἡ θάλλουσα ἐν μέσῳ θνησκουσῶν ἢ τεθαμμένων ἤδη δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων. Ὁ αἰεὶ αὐξανόμενος ἀριθμὸς τῶν πιστῶν του δὲν εἶχε φθάσει βεβαίως ἀκόμη τὸ ἥμισυ τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλ' ἡ πυκνὴ καὶ σφιγκτὴ παράταξις των, τὸ πνεῦμα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐνότητος τὸ ὁποῖον τοὺς ἐξωογόει, ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ ἐτοιμότης πρὸς πᾶσαν θυσίαν καθίστων αὐτοὺς δύναμιν ἀήττητον, ὁμάδα ἀδιάλυτον. Ὁ Διοκκλητιανὸς δὲν ἠδυνήθη παρ' ὅλην τὴν ὁμολογημένην διορατικότητά του νὰ διακρίνῃ ταῦτα, διότι εἰλικρινῶς καὶ ζηλοτύπως ἐχόμενος τῆς εἰδωλολατρείας, ἠρέσκετο νὰ περιστοιχίζηται ὑπὸ οἰωνοσκόπων καὶ μάντεων, ἐφρόνει δὲ ἀδιστακτως, ὡς ὁ Μᾶρκος Αὐρηλῖος, τὸν ὁποῖον αἰεὶ καὶ ἐν πᾶ-

σιν εἶχε πρότυπον, ὅτι ἡ εὐδαιμονία τῆς πολιτείας ἦτο ἀδιασπάρτως συνυφασμένη πρὸς τὴν πατροπαράδοτον θρησκείαν· εἰς τὸ κατὰ τῶν Μανιχαίων διάταγμά του τοῦ 296 διεδήλωσε τὴν πεποίθησίν του ὅτι τὸ μέγιστον τῶν ἐγκλημάτων ἦτο νὰ ἀνατρέπωσιν οἱ ἄνθρωποι ὅ,τι εἶχον ἰδρῦσει οἱ πατέρες των καὶ διατελεῖ γενικῶς παραδεδεγμένον ἐν τῇ χώρᾳ των. Ἐκτὸς τούτων ὁ Μαξιμιανὸς ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ Γαλέριος, — ὅστις εἶχε θηλάσει παρὰ τῆς μητρὸς του Ρωμύλης καὶ τὴν τυφλὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὰ εἰδῶλα καὶ τὸ ἀκοίμητον μῖσός της κατὰ παντὸς μὴ θυσιάζοντος εἰς αὐτά, — οὐ μόνον ἐκίνουν σποραδικοὺς διωγμοὺς κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ἀδιαλείπτως ὑπεκίνουν τὸν Διοκλητιανὸν εἰς γενίκευσιν τοῦ κατ' αὐτῶν διωγμοῦ. Οἱ Χριστιανοὶ εἶχον ἀυξηθῆ ἑπικινδύνως διὰ τὸ εἰδωλολατρικὸν καθεστῶς· οὐ μόνον ἦσαν πολυαριθμότατοι ἀλλ' ἐκτήσαντο καὶ πλοῦτον μέγαν, μεγαλοπρεπεῖς δ' ἐκκλησία συνεκέντρωνον πλείονα ἀριθμὸν πιστῶν καθ' ἡμέραν, ἐν ᾧ ἀναλόγως οἱ φοιτῶντες εἰς τὰ ἐθνικὰ ἱερὰ ἤραιούντο. Τόσον δ' εἶχον ἀυξηθῆ ἐν Νικομηδείᾳ καὶ τοσοῦτον εἶχον ἀναθαρρήσει ὥστε πεποιθότες εἰς τοὺς ἐν αὐτῇ τῇ αὐτῇ πολυαριθμοὺς ἀδελφούς των ἤλπισαν πρὸς στιγμὴν, ὅτι θὰ προσηλύτιζον καὶ αὐτὸν τὸν Αὐτοκράτορα, ἂν κατάρθωνον νὰ διορισθῆ βιβλιοθηκᾶριος τοῦ Παλατίου ἰδικὸς των, ὅστις νὰ προέλθῃ εἰς ἄμεσον πρὸς τὸν Διοκλητιανὸν ἐπαφήν.

Ἄλλ' ἡ ἐλπίς αὕτη ἀπεδείχθη φρούδη. Ἡ ἐκκλησία ἔμελλε, καὶ ἔπρεπε, κατὰ τὸν Εὐδῆβιον, νὰ διέλθῃ ἀπαξ ἔτι διὰ πυρός. Ὅτε ὁ Γαλέριος ἐπανῆλθεν ἐκ Περσίας νικητῆς ἀνενέωσε τὰς παρὰ τῷ Διοκλητιανῷ κατὰ τῶν Χριστιανῶν εἰσηγήσεις του, ἐπικουρούμενος ὑπ' ἄλλων τε καὶ ὑπὸ τοῦ κριτοῦ τῆς Βιθυνίας Ἱεροκλέους τοῦ νεοπλατωνικοῦ, ἀλλὰ πάντοτε ἄνευ ἀποτελέσματος μέχρι τοῦ 303.

4. *Τὰ ὠθήσαντα εἰς τὸν διωγμὸν.*— Ὅλον τὸν χειμῶνα τοῦ 302-303 κατηνάλωσεν ὁ Διοκλητιανὸς ἐν Νικομηδεῖα συσκειπτόμενος μυστικῶς μετὰ τοῦ Γαλερίου καὶ συζητῶν πρὸς τὸ θεαθῆναι μετ' αὐτοῦ περὶ τῆς τύχης τῶν Χριστιανῶν, τὸν ἐναντίον τῶν ὁποίων διωγμὸν εἶχεν ἤδη ἀποφασίσει καθ' ἑαυτόν. Αἱ μακροὶ αὗται μυστικαὶ συσκέψεις, ὡς ἦτο ἐπόμενονον, ἐνέβαλον εἰς ἀνησυχίαν τοὺς Χριστιανούς, ἀντιληφθέντας ὅτι ἐναντίον των ἐστρέφοντο ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οὐδὲν παρὰ πάσας τὰς προσπαθείας των κατώρθωνον νὰ πληροφορηθῶσι περὶ αὐτῶν. «Ὅτε, λέγει ὁ Γίββων *, ἡ κατὰ τῶν Περσῶν εὐδοκίμησις ὑψώσε τὰς ἐλπίδας καὶ τὴν φήμην τοῦ Γαλερίου, οὗτος διῆλθε τὸν χειμῶνα μετὰ τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν τῷ Παλατίῳ τῆς Νικομηδεῖας, καὶ ἡ τύχη τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξε τὸ θέμα τῶν μυστικῶν των συσκέψεων. Ὁ πολῦπειρος Ἀυτοκράτωρ ἐνέμενεν ἀκομῆ εἰς τὴν χρῆσιν μέτρων ἠπιῶν· καίτοι δὲ προθύμως συνῆνει εἰς ἀποκλεισμὸν τῶν Χριστιανῶν ἐκ τοῦ Παλατίου καὶ τοῦ στρατοῦ, προέβαλλεν ἐντονώτατα τὸν κίνδυνον ὡς καὶ τὴν σκληρότητα τῆς σφαγῆς τῶν φαντασιοπλήκτων τούτων φανατικῶν. Ἐν τέλει ὁ Γαλέριος ἀπέσπασε τὴν ἄδειαν νὰ συγκαλέσῃ συνέδριον ὀλιγάριθμον τῶν διαπρεπεστάτων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχόντων τοῦ κράτους. Τὸ σπουδαῖον θέμα ἐξητάσθη ἐνώπιον αὐτῶν καὶ οἱ ἀλαζόνες ἐκείνοι ἀδελκοὶ εὐκόλως διείδον ὅτι ἐπεβάλλετο εἰς αὐτοὺς νὰ ὑποβοηθήσουν διὰ τῆς εὐγλωττίας των τὴν ὀχληρὰν βιαιότητα τοῦ Καίσαρος... Τὸ δόξαν εἰς τοὺς Ἀυτοκράτορας ἐφανερῶθη τέλος εἰς τοὺς Χριστιανούς, οἵτινες, καθ' ὅλον τὸν μελαγχολικὸν τοῦτον χειμῶνα, ἀνέμενον ἀνήσυχτοι τὸ ἀποτέλεσμα τῶν μυστικῶν συσκέψεων. Ἡ 23 Φεβρουαρίου, ἥτις συνέπιπτε πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν ἑορτὴν Terminalia, ὠρίσθη (εἴτε ἐκ τύχης εἴτε ἐπίτηδες) ἵνα τεθῶσι

(*) Decline and fall, κφ. XVI.

δεσμά εις τὴν πρόοδον τοῦ Χριστιανισμοῦ».

Ἐν ὄψει τῶν ἀνωτέρω δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ὁ Διοκλητιανὸς παρεσύρθη εἰς τὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν διωγμὸν ὑπὸ τῶν περὶ αὐτόν. Χαρακτήρες ὡς αὐτὸς μόνος λαμβάνουσι τὰς κρισίμους ἀποφάσεις, ἂν δὲ συμβουλευόνται ποτέ τινα, ποιῶσι τοῦτο μᾶλλον πρὸς τὸ θεαθῆναι, οἷονεὶ θέλοντες νὰ προεικάσωσι τὴν ἔκβασιν τῶν ἤδη ἀποφασισθέντων καὶ νὰ ἴδωσιν ἐκ τῶν προτέρων τὴν ἐντύπωσιν ἣν θὰ προκαλέσῃ ἡ ἐκτέλεσις αὐτῶν. Ἄλλως τε ὁ Διοκλητιανὸς ἀπὸ μακροῦ ἐμελέτα, μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν ἐσωτερικῶν ταραχῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν πολέμων, νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἐνοποίησην τοῦ κράτους διὰ τῆς ζωογονήσεως τῶν ἠθικῶν παραγόντων, ὧν κυριώτατον, ἐκ τῆς ἰδίας νοοτροπίας κρίνων, ἐθεώρει τὸν θρησκευτικόν. Ταύτην τὴν κατεύθυνσίν του ὑπεδήλωσεν, ὡς ἤδη εἴρηται, ἐν τῷ κατὰ Μανιχαίων διατάγματι τοῦ 286, ἂν δὲ δὲν ἐπέξετεινε τὸ μέτρον ἐκεῖνο καὶ κατὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀποδοτέον οὐχὶ εἰς ἐνδοιασμοὺς ἀπέναντι τοῦ πλήθους καὶ τῆς δυνάμεως τῶν Χριστιανῶν, ἀλλ' εἰς τὰς αὐτοπροσώπους ἀπὸ τοῦ 297 πρὸς ἀναδιοργάνωσιν τοῦ κράτους ἀσχολίας. Ἀποφασισμένος δέ, ὡς φαίνεται, μετὰ εἰκοσαετῆ βασιλείαν νὰ ἀποχωρήσῃ, ἐπεφύλασσε τὴν ἐκρίζωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὰς παραμονὰς τῆς ἀποχωρήσεώς του, θεωρῶν τὸ ἔργον τοῦτο τὸ μὲν ὡς τὴν μεγίστην εὐσέβειαν πρὸς τοὺς πατέρας θεοῦ, τὸ δὲ ὡς τὴν μεγίστην ὑπερησίαν εἰς τοὺς διαδόχους του καὶ ὡς τὸ στεφάνωμα τῆς πρὸς ἀνάσυστασιν καὶ στερεοποίησην τοῦ κράτους μακροχρονίου καὶ εὐδοκίμου προσπαθείας του.

5. *Ἐκρηξίς τοῦ διωγμοῦ. Τὰ διατάγματα.*—Ὅθεν τὴν αὐγὴν τῆς 23 Φεβρουαρίου τοῦ 303 οἱ πραιτωριανοὶ καταλαμβάνοντες τὴν ἐν Νικομηδείᾳ περίλαμπρον ἐκκλησίαν πρῶτον μὲν ἐπυρόλησαν τὰ ἐν αὐτῇ εὐρεθέντα ἱερὰ βιβλία, ἔπειτα δὲ ἐ-

κρίμισαν μέχρι γῆς τὸ κτίριον· τῇ δὲ ἐπαύριον ἐξεδόθη τὸ πρῶτον κατὰ τῶν Χριστιανῶν διάταγμα. Ἔτος τοῦτο ἦν ἐννεακαιδέκατον, λέγει ὁ Εὐσέβιος, τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας Δύστρος μὲν, (λέγοιτο δ' ἂν οὗτος Μάρτιος κατὰ Ρωμαίους) ἐν ᾧ τῆς τοῦ σωτηρίου πάθους ἐορτῆς ἐπελαυνούσης ἠπλωτο πανταχόσε βασιλικά γράμματα, τὰς μὲν ἐκκλησίας εἰς ἔδαφος φέρειν, τὰς δὲ γραφὰς ἀφανεῖς πυρί γενέσθαι προστάττοντα, καὶ τοὺς μὲν τιμῆς ἐπηλειμμένους ἀτίμους, τοὺς δὲ ἐν οἰκετίαις, εἰ ἐπιμένοιεν τῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ προθέσει, ἐλευθερίας στερεῖσθαι προαγορεύοντα.

Πρὶν παρέλθῃ ἢ ἐκ τοῦ πρώτου διατάγματος ἔκπληξις δευτέρον διάταγμα διέτασσε τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους πάντας τοὺς κατὰ πάντα τόπον δεσμοῖς παραδίδοσθαι, ὀλίγω δὲ βραδύτερον τρίτον διάταγμα ἐπέτασσε περὶ τῶν αὐτῶν πάσῃ μηχανῇ θύειν ἐξαναγκάζεσθαι, καὶ τοὺς κατακλείστους θύσαντας μὲν ἔαν βαδίζειν ἐπ' ἐλευθερίας, ἐνισταμένους δὲ μυρίαὶς καταξάινειν βασάνοις. Ἡ ταχύτης μὲ τὴν ὁποίαν ἐπηκολούθησαν τὰ διατάγματα ταῦτα ἄλληλα μαρτυρεῖ ὅτι πιθανῶς ὁ Διοκλητιανὸς προέβλεψεν ἀντίστασιν ἐκ μέρους τῶν Χριστιανῶν, ἣν ἐσχεδιάσεν ἐκ τῶν προτέρων νὰ κάμψῃ δι' αἰεὶ σκληροτέρων μέτρων. Ἄλλ' εἶναι ἕξ ἴσοι πιθανὸν ὅτι ἀρχικῶς ἐπεδίωξε νὰ ἐξαφανίσῃ τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῆς κατεδαφίσεως τῶν ἐκκλησιῶν καὶ νὰ ἀπογοητεύσῃ τοὺς ὁπαδοὺς αὐτοῦ διὰ τῆς στερήσεως τῶν ἀξιομάτων, τῶν θέσεων καὶ τῶν ἄλλων εὐεργετημάτων ὧν ἀπέλανον, βαθμηδὸν δὲ νὰ ἀφανίσῃ τὴν θρησκευτικὴν αὐτῶν διὰ τῆς ἐξαφανίσεως τῶν γραπτῶν αὐτῆς κειμένων, ἅτινα ὀρθῶς ἀντελαμβάνετο, ὅτι ἀπετέλουν τὴν ἀέναον αὐτῆς πηγὴν ζωῆς, συμπτώματα δὲ ἀτυχῆ ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ προβῇ εἰς τὰ σκληρότερα μέτρα. Ἦσαν δὲ τὰ συμπτώματα

ταῦτα πρῶτον μὲν ὅτι αὐτίκα τῶν οὐκ ἀσήμεων τις ἀλλὰ καὶ ἄγαν κατὰ τὰς ἐν τῷ βίῳ ὑπεροχὰς ἐνδοξοτάτων ἅμα τῷ τὴν κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἐν τῇ Νικομηδείᾳ προτεθῆναι γραφήν, ζήλω τῷ κατὰ Θεὸν ὑποκινηθεὶς διαπύρρω τε ἐφορμήσας τῇ πίστει, ἐν προφανεῖ καὶ δημοσίῳ κειμένῃ ὡς ἀνοσίαν καὶ ἀσεβεστάτην ἀνελὼν σπαράττει.... ἀλλ' οὗτος μὲν τῶν τηνικάδε πρῶτος τοῦτον διαπρέψας τὸν τρόπον, ἅμα τε τοιαῦτα, οἷα καὶ εἰκὸς ἦν, ὑπομείνας ὡσάν ἐπὶ τοιούτῳ τολμήματι τὸ ἄλυπον καὶ ἀτάραχον εἰς αὐτὴν τελευταίαν διετήρησεν ἀναπνοήν. Δεύτερον ἐπισόδιον ὑπῆρξεν ὅτι πυρκαϊὰ ἀποτεφρώσασα σπουδαῖον μέρος τοῦ ἀνακτόρου τῆς Νικομηδείας, ἐξ ἧς μετὰ δυσκολίας ἐσώθησαν ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Καῖσαρ, ἀπεδόθη εἰς συνωμοσίαν τῶν ἐν τῷ Παλατίῳ Χριστιανῶν μετὰ τῶν εὐνούχων κατὰ τῆς ζωῆς τῶν ἡγεμόνων, ὑπὸ δὲ τῶν Χριστιανῶν εἰς τὸν Γαλέριον, καὶ ἦτις ἐπανελήφθη ἀλλ' ἐσβέσθη ταχέως μετὰ τινας ἡμέρας, ἐξηγρίωσε τὸν Διοκλητιανόν, ἐξ οὗ καὶ ἐξέδωκεν οὗτος τὰ ἐφεξῆς μετὰ τὰ πρῶτον διατάγματα καὶ ἔδωκε διαταγὰς περὶ ἀνοικτίρμονος τῶν Χριστιανῶν σφαγῆς. Ἡ ἐποχὴ τῶν μαρτύρων ἐνεκαινίσθη οὕτω. Ἐν ᾧ χρόνῳ κατὰ τὰ διαταχθέντα διὰ τοῦ πρώτου διατάγματος αἱ Χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι ἐκρημνίζοντο ἀπανταχοῦ τοῦ Κράτους μετὰ λύσεως καὶ τὰ ἱερὰ τῶν Χριστιανῶν βιβλία ἐπυροπολοῦντο πανηγυρικῶς, μετὰ τὸ δεύτερον διάταγμα ἦν ἡ θέα τῶν γινομένων πᾶσαν διήγησιν ὑπεραίρουσα, μυρίου πλήθους ἐν παντὶ τόπῳ καθειργνυμένων καὶ τὰ πανταχῆ δεσμωτήρια, ἀνδροφόνοις καὶ τυμβωρύχοις πάλαι πρότερον ἐπεσκευασμένα, τότε πληροῦντων ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ἀναγνωστῶν τε καὶ ἐπορκιστῶν, ὡς μηδὲ χῶραν ἔτι τοῖς ἐπὶ κακουργίαις κατακρίτοις αὐτόθι λείπεσθαι *. Τέλος ἀρχομένου τοῦ 304 τέταρτον διάταγμα

* Εὐσέβιος, Ἐ. Ἰ, ἡ' 6, 9.

συμπληροῦν τὰ προηγηθέντα καθώριζεν ὅτι πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ Χριστιανοὶ ἔδει νὰ θυσιάσωσιν εἰς τὰ εἶδωλα, οἱ δὲ ἀρνούμενοι νὰ θανατώνωνται διὰ βασανιστηρίων.

Οὕτως ἀπεκορυφώθη ὁ διωγμὸς εἰς τὸ φυσικὸν αὐτοῦ τέρομα· ὁ Διοκλητιανὸς δὲν ἦτο ἐκ τῶν ἀνθρώπων τῶν ἐπαναπαυομένων εἰς τὰ ἡμίμετρα· διὰ τὴν νοοτροπίαν αὐτοῦ ἢ θὰ ἐνίκα ἢ θὰ ἤττατο ἄνευ ὄρων· ἡ μέση ὁδὸς ἦτο ἀποκεκλεισμένη ἐκ τῆς σκέψεώς του· δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία ὅτι ἄνθρωπος πολύπειρος καὶ διορατικὸς, ὡς ἦτο, ἐξ ἀρχῆς εἶχεν ἀντιληφθῆ ὅτι ὁ ἀρξάμενος ἀγὼν ἦτο περὶ ζωῆς καὶ θανάτου μεταξὺ τῶν δύο κόσμων, τοῦ ἀρχαίου, πανόπλου καὶ παντοδυνάμου, ὡς ἐφαίνετο, καὶ τοῦ νέου, ἀόπλου καὶ εὐκόλου λείας ἐνώπιον τοῦ προηγούμενου· καὶ μὲ ἀπόλυτον πεποίθησιν ἐπὶ τὴν νίκην ἀπεδύθη μὲ ὄλας του τὰς δυνάμεις εἰς τὸν ἀγῶνα. Ἀνθρωπίνως ἐξεταζόμενοι οἱ λογισμοὶ του ἦσαν μαθηματικῶς ἀκριβεῖς· ἐν μόνον σφάλμα ὑπῆρχεν εἰς τοὺς λογισμοὺς τούτους, καὶ τὸ σφάλμα τοῦτο ὑπῆρξε μοιραῖον διὰ τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἢ ὑποτίμησις ἢ μᾶλλον ἢ μὴ λῆψις καθόλου ὑπ' ὄψει τοῦ ἠθικοῦ παραγόντος, σφάλμα εἰς τὸ ὁποῖον τόσοι καὶ τόσοι εἶχον ὑποπέσει μέχρι τότε καὶ ἔκτοτε.

Παρὰ τὰ ἀναρίθμητα θύματα, τῶν ὁποίων οὐδὲ τὸν ἀριθμὸν ἠδυνήθη νὰ ἀπομνημονεύσῃ ἡ ἱστορία, ὁ διωγμὸς ἀπέτυχε τοῦ σκοποῦ τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀπὸ τοῦ πρώτου θύματος, τοῦ μεγιστάνου τοῦ σχίσαντος τὸ πρῶτον διάταγμα ἐν Νικομηδεῖα, ὅστις ἐψήθη ζῶν ἐπὶ ἐλαφροῦς πυρᾶς, μέχρι τῶν μυριάδων ἐφεξῆς μαρτυρησάντων, πάντες ἐν μειδιάματι παρέδιδον τὸ πνεῦμα, εἰς τὴν ἡῶ τῆς ἀθανάτου πέραν τῆς γῆς ζωῆς ἐνατενίζοντες· αὐτοὺς τοὺς βασανιστὰς αὐστηροτάτας διαταγὰς ἐκτελοῦντας ἐν τέλει κόρος καὶ ἔλεος διὰ τὴν τοσαύτην σφαγὴν ἐλάμβανεν, ὥστε ἀλλαχοῦ μὲν ἔστομοῦτο ὁ σίδηρος ἐκ τῆς σφαγῆς, ἀλλαχοῦ καταπονούμενοι οἱ δῆμοι ἠτοῦντο παρ'

ἀλλήλων ἀντικατάστασιν πρὸς ἀνάπανσιν, ἀλλαχοῦ δὲ ἐπὶ διαφοροῖς προφάσεσιν ἀπέλυον τοὺς πρὸς θάνατον παραδεδομένους ὡς δῆθεν θυσιάσαντας εἰς τοὺς θεοὺς.

Περὶ τὸ τέλος τοῦ 304 κατεφάνη τὸ μάταιον τοῦ διωγμοῦ. Ὁ Διοκλητιανὸς ἀντιληφθεὶς τοῦτο προετοιμάζει εὐσχημον ὑποχώρησιν. Διὰ διατάγματος ἀνακαλεῖται μὲν ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου, διατηροῦνται ὅμως τὰ βασανιστήρια καὶ οἱ ἀκρωτηριασμοί, ἐκ λόγων φιλανθρωπίας! μὴ γὰρ καθήκειν αἵμασιν ἐμφυλίοις μαινεῖν τὰς πόλεις μηδ' ἐπ' ὠμότητι τῇ ἀνωτάτῳ διαβάλλειν τὴν τῶν κρατούντων ἀρχήν, εὐμενῇ τοῖς πᾶσιν ὑπάρχουσαν καὶ πράξιαν, δεῖν δὲ μᾶλλον τῆς φιλανθρωπυοῦ καὶ βασιλικῆς ἐξουσίας εἰς πάντας ἐκτείνεσθαι τὴν εὐεργεσίαν, μηκέτι θανάτῳ κολαζομένους· λελυόσθαι γὰρ αὐτῶν καθ' ἡμῶν ταύτην τὴν τιμωρίαν διὰ τὴν τῶν κρατούντων φιλανθρωπίαν. τηνικαῦτα ὀφθαλμοὺς ἐξορύττεσθαι καὶ τοῖν σκελοῖν πηροῦσθαι θάτερον προσετάττετο· ταῦτα γὰρ ἦν αὐτοῖς τὰ φιλάνθρωπα καὶ τῶν καθ' ἡμῶν τιμωριῶν τὰ κουφότατα, ὥστε ἤδη ταύτης ἕνεκα τῆς τῶν ἀσεβῶν φιλανθρωπίας οὐκέτ' εἶναι δυνατὸν ἐξειπεῖν τὸ πλῆθος τῶν ὑπὲρ πάντα λόγον τοὺς μὲν δεξιούς ὀφθαλμοὺς ξίφει πρότερον ἐκκοπτομένων καὶ μετὰ τὴν ἐκκέντησιν τούτους πυρὶ καυτηριαζομένων, τοὺς δὲ λαιοὺς πόδας κατὰ τῶν ἀγκυλῶν αὐθις καυτῆρσιν ἀχρειουμένων, μετὰ τε ταῦτα τοῖς κατ' ἐπαρχίαν χαλκοῦ μετάλλοις οὐχ ὑπηρεσίας τοσοῦτον ὅσον κακώσεως καὶ ταλαιπωρίας ἕνεκεν καταδικαζομένων, πρὸς ἅπασί τε τούτοις ἄλλων ἄλλοις ἀγῶσι κλπ. λέγει ὁ Εὐσέβιος*. Παρὰ ταῦτα, ὡς λέγει ὁ Aimé Puech, «ὕπῃρχε παρεξήγησις τις πολὺ δυσδιάλυτος, ἥτις δὲν ἠδύνατο νὰ διαλυθῇ εἰμὴ μετὰ πολὺν χρόνον, μετὰ πολλὴν καλὴν θέλησιν καὶ μετὰ ἀμοιβαίαν συνεννόησιν, ἣ ὁποῖα μάλιστα ἐν τῇ

* 'Ε. 'Ι. η' 12, 9-10.

πραγματικότητι οὐδέποτε διελύθη. Διότι ἡ πάλη μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς εἰδωλολατρικῆς Αὐτοκρατορίας δὲν ἔληξε διὰ συμβιβασμοῦ καὶ διὰ περιόδου τινὸς ἀνοχῆς, ἀλλὰ διὰ τῆς νίκης τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τοῦ ἔθνισμοῦ καὶ διὰ τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ ἔθνισμοῦ, ὅστις ἀπέθανε μὲν τὸν φυσικόν του θάνατον, διότι δὲν ἀνταπεκρίνετο πλέον εἰς τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλ' ἐβοηθήθη κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, ἵνα ἀποθάνῃ ταχύτερον» *.

6. Ἀποτυχία τοῦ διωγμοῦ. Παραίτησις Διοκλητιανοῦ.—

Ἡ ἀδλαία ἔπεσεν ἐπὶ τοῦ καταπληκτικοῦ τούτου δράματος, ἵνα καλύψῃ τὴν αἰμόφυγον σκηνὴν, ἣτις ἦτο ὅλη ἡ Οἰκουμένη, πλὴν τοῦ β.δ. αὐτῆς τμήματος ἐν ᾧ ἦρχεν ὁ Κωνστάντιος, τῇ 1 Μαΐου τοῦ 305. Ὁ Διοκλητιανός, συμπληρώσας ἤδη εἰκοσαετίαν ἐν τῇ ἀρχῇ, ἀπογοητευθεὶς ἐκ τοῦ ἀτελεσφορήτου καὶ ἀνωφελοῦς τῆς φοβερᾶς σφαγῆς, ἣν ὄλαις δυνάμεσιν ἐπεχείρησε πρὸς ἐξάλειψιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ δι' ἧς ἐπλήρωσε μάτην τὴν Οἰκουμένην λύθρου καὶ πένθους, ἀσθενήσας δὲ ἐπικινδύνως ἐπὶ ὀλόκληρον ἔτος—τόσον βαρέως, ὥστε διεδόθη ὅτι καὶ ἀπέθανεν—ἐν τῇ δεισιδαίμονι θρησκευτικότητί του θεωρήσας ἴσως τοῦτο ὡς πληγὴν ἀπὸ θεοῦ, ἐπὶ πᾶσι δ' ἀντιληφθεὶς ὅτι ἠττημένος κατὰ κράτος ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ ὄφειλε νὰ ὑποστῇ ὡς γενναῖος ἀνὴρ τὰς συνεπείας τῆς ἠττης του, παρητήθη τῆς ἀρχῆς, ἀκολουθούμενος ἐν τούτῳ παρὰ τὴν θέλησίν του ὑπὸ τοῦ συναυγούστου Μαξιμιανοῦ, καὶ ἀπεσύρθη ἵνα ἰδιωτεύσῃ ἐφεξῆς εἰς τὸ πρὸς τὰ β.δ. τῆς δαλματικῆς Σάλωνος μέγα Παλάτιον τοῦ Σπαλάτου. Διείδεν ὅτι ἡ καιρὸς αὐτοῦ παρῆλθεν ἤδη ἀνεπιστρεπτί, καὶ οὐδέποτε μέχρι τοῦ θανάτου του ἐπόθησεν ἢ ἐδέχθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν δημοσίαν ζωὴν.

Ἡ ἡμέρα τῆς παραιτήσεως τοῦ Διοκλητιανοῦ εἶναι τὸ ση-

* Hist. Litt. Grecque Chrétienne, II σ. 115.

μείον τῆς ὀριστικῆς στροφῆς τοῦ κόσμου πρὸς τὸν Χριστόν, αὐτὴ δὲ ἡ παραίτησις ἐνέχει τὴν ἔννοιαν τῆς ἀναγνωρίσεως ἐκ μέρους τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὅτι τὰ ἄρχαία παρήλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα *. Βεβαίως ἡ πάλη θὰ συνεχισθῆ καὶ ἐφεξῆς ἐπὶ τινα χρόνον, ἀλλ' ἡ κρίσιμος μάχη ἔχει λήξει διὰ τῆς ὀριστικῆς ἥττης τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ πεδίου, τὰ δὲ λοιπὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ εἶναι ἀπλῶς λάφυρα, τὰ ὁποῖα βαθμηδὸν θὰ προσοικειωθῆ ὁ νικητῆς, συνάγων δίκην ἐμπείρου ἀλιέως τὰ καλὰ εἰς ἄγγεῖα, ἀπορρίπτων δὲ τὰ σαπρά.

Δ'. ΔΕΥΤΕΡΑ ΤΕΤΡΑΡΧΙΑ

1. Ὁ Γαλέριος καὶ οἱ συνάρχοντες. — Διὰ τῆς παραίτησεως τῶν δύο Αὐγούστων ἀνέρχεται εἰς τὴν θέσιν τοῦ πρώτου αὐγούστου ὁ Γαλέριος, πᾶν ἄλλο ἢ εὖνους τοῖς Χριστιανοῖς, καὶ εἰς τὴν τοῦ β' αὐγούστου Κωνστάντιος ὁ Χλωρός, τὰς δὲ θέσεις τῶν Καισάρων καταλαμβάνουσιν οἱ ὑπὸ τοῦ Γαλερίου ὡς πρώτου αὐγούστου διορισθέντες παλαιοὶ συστρατιῶταί του Δάϊος ὁ μετονομασθεὶς Μαξιμῖνος διὰ τὴν Ἀνατολὴν μὲ δικαιοδοσίαν τὴν Συρίαν καὶ Αἴγυπτον, καὶ Σεβῆρος διὰ τὴν Δύσιν μὲ δικαιοδοσίαν τὴν Ἰταλίαν καὶ Ἀφρικὴν. Ὁ Γαλέριος δὲν εἶχεν οὔτε τὴν ἐπιβολὴν οὔτε τὴν ἐμπειρίαν οὔτε τὴν εὐστροφίαν τοῦ Διοκλητιανοῦ, οὔτε ἀπέλαυε τῆς εὐνοίας τοῦ κόσμου, οὐτινὲς κατὰ τύχην εὐρέθη ὑπέρτατος ἄρχων· ὁ διάσημος διὰ τὸ ἀγορῆζον καὶ τὴν ὠμότητα τοῦ ἠθους armentarius ἔμεινεν armentarius εἰς τὸ διηνεκές· οἱ Χριστιανοὶ δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχωσιν οὐδεμίαν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν ἄρχοντα, εἰς ὃν εὐλόγως ἀπέδιδον τὰς εὐθύνas τοῦ φοβεροῦ διωγμοῦ, ὅστις ἐπ' αὐτοῦ συνεχίζεται, παρὰ τὸ προφανῶς μάταιον τοῦ πράγμα-

* Κορ. Β' ε' 17.

τος· οἱ δὲ ἔθνη οὗτοι ἤρχισαν νὰ μυσάττωνται αὐτὸν διὰ τοὺς ἀνοικτιζόμενος φορολογικοὺς νόμους, δι' ὧν ἐνεκαίωσε τὴν ἀνύψωσίν του εἰς τὴν ὑπερτάτην ἀρχήν.

Ὁ δὲ υἱὸς τοῦ Χλωροῦ Κωνσταντῖνος, ὅστις ἔζη οἰοεὶ ὄμηρος ἐν Νικομηδείᾳ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἀντὶ νὰ διορισθῆ καίσαρ ἐν τῇ Δύσει, ὡς ἀνεμένετο ὑπὸ πάντων τῶν γνωρισάντων τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ μεγαλοφυΐαν ἐν πᾶσι τοῖς μέχρι τότε ἐν τῷ Αἴμῳ, τῇ Ἀσίᾳ, Συρίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ πολέμοις, ἐκρατεῖτο εἰσέτι ὄμηρος ὑπὸ τοῦ Γαλερίου, ἐξαπεστέλλετο δὲ εἰς πάσας τὰς ἐπικινδύνους ἐπιχειρήσεις μὲ τὴν προφανῆ ὑστεροβουλίαν τῆς ἐξαφανίσεώς του ἐν τινι τούτων. Ὅθεν μὴ ἔχων ἐπὶ Γαλερίου οἰδεμίαν ἐγγύησιν περὶ τῆς ἑαυτοῦ ζωῆς, ἐπωφελήθη προσκλήσεως τοῦ πατρὸς του ἀσθενοῦντος ἵνα ἀπέλθῃ εἰς τὴν Δύσιν παρ' αὐτῷ. Λαβὼν δὲ τὴν ἄδειαν ἀπῆλθεν ἐν πάσῃ σπουδῇ διεκφυγὼν οὕτω πάντα τὰ μέτρα ἅτινα ὁ Γαλέριος ἔλαβε πρὸς ματαίωσιν τοῦ ταξειδίου του. Προέφθασε δὲ τὸν πατέρα του ἐν Βουλώνῃ, ἐπιβραζόμενον, καίπερ ἀσθενοῦντα, στόλου διὰ τὴν Βρεττανίαν, παρασκευασθέντος πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐκ νέου εἰσβαλόντων εἰς τὴν Βρεττανίαν Σκώτων. Μετ' ὀλίγον ὁ Χλωρὸς ἀπέθανεν ἐν Ὑόρκῃ, οἱ δὲ λεγεῶνες ἀνηγόρευσαν (τῇ 25 Ἰουλίου τοῦ 306) αὐγουστον τὸν Κωνσταντῖνον, ὑφ' οὗ ἀρχηγούμενοι εἶχον πρὸ μικροῦ περιστείλει τοὺς ἐπιδρομεῖς. Ὁ Γαλέριος πληροφορηθεὶς ταῦτα παρ' αὐτοῦ τοῦ Κωνσταντίνου, ἀναγνωρίζει αὐτὸν μόνον καίσαρα, προάγει δὲ εἰς αὐγουστον τῆς Δύσεως τὸν Σευῆρον, εἰς ὃν δίδει τὴν Ἰταλίαν, Ἰβηρικὴν χερσόνησον καὶ β.δ. Ἀφρικὴν. Ἄλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἡ παρηγκωνισμένη Ρώμη, ἀφορμὴν λαβοῦσα τὴν ὑπὸ τοῦ Γαλερίου ἐπέκτασιν τῆς κεφαλικῆς καὶ ἄλλης φορολογίας καὶ εἰς τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων, ἐπαναστατεῖ, ἀναγορεύει τῇ 28 Ὀκτωβρίου 306 αὐγουστον τὸν υἱὸν τοῦ Μαξιμιανοῦ, γαμβρὸν δὲ τοῦ Γαλερίου ἐπὶ τῇ θυγατρὶ Μαξιμίλλῃ, Μαξέντιον, ὑποκρινόμενον ἡμέρον

μὲν ἦθος ἀπέναντι τῶν ἐθνικῶν, εὐλάβειαν δὲ πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν ἔναντι τῶν Χριστιανῶν. Τούτου γενομένου ὁ Σευῆρος βαδίζει κατ' αὐτῶν, ἀλλ' οἱ λεγεῶνές του αὐτομολοῦσι πρὸς τὸν Μαξέντιον καὶ τὸν πατέρα του Μαξιμιανόν, ἐπανελθόντα εἰς τὴν δημοσίαν ζωὴν ἀφ' ἧς ἐνώπιον τοῦ κινδύνου ὁ υἱὸς του Μαξέντιος ἐζήτησε τὴν παρέμβασίν του. Ὁ Σευῆρος τραπεί εἰς φυγὴν πολιορκεῖται ἐν Ραβέννη, συλλαμβάνεται καὶ ἐξαναγκάζεται ὑπὸ τοῦ νικητοῦ νὰ αὐτοκτονήσῃ ἀνοίξας τὰς φλέβας του (307). Ὁ δὲ Γαλέριος ἐπελθὼν κατὰ τῆς Ρώμης καὶ ἀποκρουσθεὶς, φοβηθεὶς δὲ μὴ πάθῃ ὅ,τι ὁ Σευῆρος, ἐπιστρέφει εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀρκεσθεὶς εἰς δῆωσιν τῆς ἀνω Ἰταλίας, καὶ ἀναγορεύει αὐγουστον τῆς Δύσεως τὸν Λικίνιον (308), ὃν κρατεῖ παρ' ἑαυτῷ ἀναμμένων εὐθετον καιρὸν πρὸς ἐγκατάστασιν του. Ταυτοχρόνως ἀνηγόρευσε ἐαυτὸν ἐν Αἰγύπτῳ αὐγουστον καὶ ὁ Μαξιμῖνος, οὕτω δὲ ἀπὸ τοῦ 307 κυβερνῶσι τὴν οἰκουμένην ἕξ αὐγουστοί, ὁ Γαλέριος, ὁ Λικίνιος, ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ Μαξιμῖνος, ὁ Μαξιμιανὸς καὶ ὁ Μαξέντιος. Ἐβδομον αὐγουστον ἀναγορεύει ἐαυτὸν ἐν τῇ β.δ. Ἀφρικῇ στασιάσας ὁ στρατηγὸς τοῦ Μαξεντίου Ἀλέξανδρος.

Ἡ νέα αὕτη ἀναστάσις τοῦ κράτους ἐσωτερικῶς δίδει ἄνεσιν τινα εἰς τοὺς Χριστιανούς, ὁ ἔναντιόν τῶν ὁποίων διωγμὸς δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασταλῆ ἐπισήμως. Κατὰ τόπους, ἔνθα αἱ ἀρχαὶ δὲν ἦσαν ἀπησχολημένοι ὑπὸ τῶν ἐμφυλίων ταραχῶν, ὡς ἐν Αἰγύπτῳ, Συρίᾳ, Ἰταλίᾳ, Ἀφρικῇ, ὁ διωγμὸς συνεχίζεται ἔστω καὶ μετ' ἡλαττωμένης ἐντάσεως. Αἱ μόναι χῶραι ἐν αἷς ἦτο ἀσφαλῆς καὶ ἀκίνδυνος ἡ διαβίωσις τῶν Χριστιανῶν ἦσαν αἱ χῶραι ἐν αἷς ἦρχεν ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Χλωρὸς πρότερον καὶ νῦν ὁ υἱὸς του Κωνσταντῖνος. Ἐν ταῖς χώραις ταύταις ἡ δὲν ἐφηρομένη καθόλου τὰ κατὰ τῶν Χριστιανῶν διατάγματα τοῦ Διοκλητιανοῦ, ἡ ἐφηρομένη μόνον τὸ πρῶτον, καὶ τοῦτο ἐν μέρει, ἵνα μὴ φανῆ ἀπότομος ἢ ἀντίθεσις τοῦ δευτέρου Καίσαρος

πρὸς τὸν πρῶτον Αὐγουστον. Ἄλλ' ὅτε Κωνσταντίος καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ, ἦπιοι καὶ μελίχοι ἐκ φύσεως, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τῆς Ἑλληνίδος Χριστιανῆς συζύγου καὶ μητρὸς Ἑλένης εἶχον συμπαθήσει ἀπ' ἀρχῆς τοὺς ἀναξιοπαθοῦντας Χριστιανούς, οἵτινες ἀπέβλεπον πρὸς αὐτοὺς μόνους ἐκ τῶν ἀνωτάτων ἀρχόντων μετ' ἐμπιστοσύνης. Διὰ τοῦτο ἐπὶ τῆς ἐντάσεως τοῦ διωγμοῦ πλείστοι τῶν Χριστιανῶν θὰ εἶχον καταφύγει εἰς Γαλατίαν καὶ θὰ εἶχον καταταγῆ εἰς τὸν στρατὸν τοῦ Κωνσταντίνου ἀποτελέσαντες τὴν ζέουσαν ζύμην ἀρίστου στρατοῦ. Ἐπὶ τὴν μεγαλοφυᾶ μάλιστα στρατιωτικὴν διοίκησιν τοῦ Κωνσταντίνου ἀπέβησαν οἱ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ Χριστιανῶν στρατιωτῶν λεγεῶνες οἱτοὶ ἀπροσμάχητον ὄργανον ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης, πλεονέκτημα μοναδικὸν διὰ τὸν Κωνσταντῖνον ἐν ταῖς ἀναποφεύκτοις συρράξεσι μεταξὺ τῶν ἑξ συναρχόντων. Ἡ ἀξία δὲ τοῦ ὄργανου τούτου κατεφάνη ὅτε ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Χλωροῦ οἱ πέραν τοῦ Ρήνου βάρβαροι ἐπανελάβον τὰς εἰς τὴν Γαλατίαν ἐπιδρομάς, ἃς ἀστραπιαίως περιέστειλεν ὁ Κωνσταντῖνος.

2. Θάνατος Μαξιμιανοῦ.—Ἡ πρώτη μεταξὺ τῶν συναρχόντων σύγκρουσις δὲν ἐβράδυνεν. Ἐν ᾧ ὁ Γαλέριος ἀνέμενε τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Λικινίου ἐν τῇ Δύσει, ὁ Μαξέντιος περιῆλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν πατέρα του Μαξιμιανόν, ὅστις ἤξιον νὰ ἐγκατασταθῆ ἐν τῇ Δύσει τοῦλάχιστον ὡς ἀνώτατος αὐγουστος ὑπεράνω τοῦ υἱοῦ του καὶ τοῦ Κωνσταντίνου. Μηχανορράφος δὲ διάσημος ὢν, ἔπεισε τὸν Κωνσταντῖνον νὰ ἀποβάλῃ τὴν σύζυγόν του Μινερβῖναν, ἐξ ἧς εἶχεν υἱὸν τὸν Κρίσπον, καὶ νὰ λάβῃ νέαν σύζυγον τὴν θυγατέρα του Φαῦσταν, περιφανῆ ἕκ τε τῆς καταγωγῆς καὶ διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν καλλονήν. Θεωρήσας δὲ μετὰ τὸν γάμον ὑποχείριον τὸν Κωνσταντῖνον, ὅστις εἶχεν ἐπιδαφιλεύσει αὐτῷ ἐκτάκτους

καὶ ὑπὲρ πᾶσαν προσδοκίαν τιμᾶς, ἔρχεται εἰς Ρώμην, καὶ ἐνώπιον τοῦ στρατοῦ ἐπιχειρεῖ ποτε νὰ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τοῦ υἱοῦ του τὴν πορφύραν· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ στρατὸς ἀνεβόησε διαμαρτυρούμενος καὶ δὲν ἀπεδέχθη τὸ πρᾶγμα, ὁ Μαξιμιανὸς δισσαινόμενος κίνδυνον φεύγει εἰς Ἰλλυρίαν, ἐκδιωχθεὶς δὲ καὶ ἐκείθεν ὑπὸ τοῦ Γαλερίου, ὅστις ἐγνώριζεν ἄριστα τὸν ἐπικίνδυνον χαρακτῆρα τῆς γηραιᾶς ἀλώπεκος, διαβαίνει εἰς Γαλατίαν παρὰ τῷ Κωνσταντίνῳ. Οὗτος ἀπονέμει εἰς τὸν πενθερὸν τὰς προτέρας τιμᾶς, ἀλλ' ἔξουσίαν οὐδεμίαν· διὸ ὁ Μαξιμιανὸς ἀποφασίζει νὰ προσφυγῇ εἰς τὸ ἔγκλημα· μηχανορραφεῖ ἐπιδρομὰς τῶν πέραν τοῦ Ρήνου βαρβάρων· ἀπελθόντος δὲ τοῦ Κωνσταντίνου κατ' αὐτῶν, μηχανορραφεῖ σάσιν τῶν λεγεῶνων τῆς Ναρβονίτιδος καὶ διαδώσας ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἐφρονεῦθη παρὰ τὸν Ρήνον, ἀναγορεύει ἑαυτὸν αὐτοκράτορα· ἐπελθόντος δὲ τοῦ Κωνσταντίνου ἐν τάχει, καταφεύγει εἰς Μασσαλίαν, πολιορκεῖται καὶ παραδίδεται εἰς τὸν γαμβρὸν (309), συγχωρεῖται, παραιτεῖται πάσης ἀξιώσεως καὶ ὁμολογεῖ νὰ ζῆσῃ τοῦ λοιποῦ ἰδιωτεύων. Ἀλλὰ δὲν ἡσυχάζει· μελετᾷ καὶ προπαρασκευάζει τῷ ἐπομένῳ ἔτει τὴν δολοφονίαν τοῦ γαμβροῦ· διὰ τεχνάσματος δὲ τῆς ἀξίας αὐτοῦ θυγατρὸς Φαύστας, καταληφθεὶς ἐπ' αὐτοφώρῳ ἐπιχειρῶν ἰδίᾳ χειρὶ τὴν δολοφονίαν αὐτοῦ ἔξαναγκάζεται νὰ αὐτοκτονήσῃ ἀπαγχονισθεὶς (310).

3. Τὸ δόγμα τοῦ Γαλερίου (311) καὶ ἡ λήξις τῶν διωγμῶν.— Ἐν τῷ μεταξύ μαίνονται εἰς πᾶν εἶδος ἀκολασίας καὶ διωγμοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἐθνικῶν ὁ Μαξέντιος ἐν τῇ Δύσει καὶ ὁ Μαξιμῖνος ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Εἶναι ἀνεκδιήγητοὶ οἱ φόνοι ἀρχόντων, οὓς ἐνήργησαν πρὸς δήμευσιν περιουσιῶν, καὶ αἱ προσβολαὶ κατὰ τῆς οἰκογενειακῆς τιμῆς τῶν ἀξιολογωτέρων πολιτῶν. Ἐν ᾧ δὲ ἡ γενικὴ ἀγανάκτησις ὤγκουτο κατ' αὐτῶν, ὁ Γαλέριος πίπτει βαρέως ἀσθενὴς ἐν τῇ γε-

νετείρα του Σαρδικῆ. Ἡ φοβερὰ νόσος περιγράφεται ὧδε ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου* : Ἀθρόα μὲν γὰρ περὶ τὰ μέσα τῶν ἀπορρήτων τοῦ σώματος ἀπόστασις γίνεται αὐτῷ, εἶθ' ἔλκος ἐν βάθει συριγγῶδες, καὶ τούτων ἀνίατος νομῆ κατὰ τῶν ἐνδοτάτω σπλάγχνων, ἀφ' ὧν ἄλεκτόν τι πλῆθος σκωλήκων βρῦειν, θανατώδη τε ὁσμὴν ἀποπνέειν, τοῦ παντός ὄγκου τῶν σωμάτων ἐκ πολυτροφίας αὐτῷ καὶ πρὸ τῆς νόσου εἰς ὑπερβολὴν πλῆθους πιμελῆς μεταβεβληκότος, ἦν τότε κατασαπεῖσαν ἀφόρητον καὶ φρικτοτάτην τοῖς πλησιάζουσι παρέχειν τὴν θέαν. Ἐν ὅψει τῶν φοβερῶν τούτων ἀληγηδόνων οὐδὲν ἀποκλείει νὰ δεχθῶμεν τὴν βεβαίωσιν τοῦ Εὐσεβίου ὅτι ὁ Γαλέριος τοσοῦτοις παλαίων κακοῖς συναίσθησιν τῶν κατὰ τῶν θεοσεβῶν αὐτῷ τετολημμένων ἴσχει. Διὸ ἐξ ὀνόματος ἑαυτοῦ καὶ τῶν νομίμων συναρχόντων Κωνσταντίνου καὶ Δικινίου—ὁ Μαξιμῖνος ἀπεκλείσθη, φαίνεται, ὡς αὐθαιρέτως αὐταναρρηθῆις αὐγουστος, ὁ δὲ Μαξέντιος ὡς ἄσπαξ—ἐκδίδει τὸ περὶ λήξεως τοῦ διωγμοῦ καὶ ἀποκαταστάσεως τῶν Χριστιανῶν διάταγμα τῷ 311, ἐν ᾧ διατάττοντο τὰ ἐξῆς κατὰ τὴν ἐκ τοῦ λατινικοῦ μετάφρασιν τοῦ Εὐσεβίου : Μεταξὺ τῶν λοιπῶν, ἅπερ ὑπὲρ τοῦ χρησίμου καὶ λυσιτελοῦς τοῖς δημοσίοις διατυπούμεθα, ἡμεῖς μὲν βεβουλήμεθα πρότερον κατὰ τοὺς ἀρχαίους νόμους καὶ τὴν δημοσίαν ἐπιστήμην τὴν τῶν Ρωμαίων ἅπαντα ἐπανορθώσασθαι, καὶ τούτοι πρόνοιαν ποιήσασθαι ἵνα καὶ οἱ Χριστιανοί, οἵτινες τῶν γονέων τῶν ἑαυτῶν καταλελοίπασιν τὴν αἴρεσιν, εἰς ἀγαθὴν πρόθεσιν ἐπανέλθοιεν· ἐπεὶ περ τινὶ λογισμῷ τοσαύτη αὐτοὺς πλεονεξία κατεσχῆκει καὶ ἄνοια κατειλήφει, ὡς μὴ ἐπεσθαι τοῖς ὑπὸ τῶν πάλαι καταδειχθεῖσιν, ἅπερ ἴσως πρότερον καὶ οἱ γονεῖς αὐτῶν ἦσαν καταστήσαντες, ἀλλὰ

* Ἐ. Ἰ. η' 16, 4.

κατὰ τὴν αὐτῶν πρόθεσιν καὶ ὡς ἕκαστος ἐβούλετο, οὕτως ἑαυτοῖς καὶ νόμους ποιῆσαι καὶ τούτους παραφυλάττειν καὶ ἐν διαφόροις διάφορα πλήθη συνάγειν· τοιγαροῦν τοιοῦτου ὑφ' ἡμῶν προστάγματος παρακολουθήσαντος ὥστε ἐπὶ τὰ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κατασταθέντα ἑαυτοὺς μεταστήσαιεν, πλεῖστοι μὲν κινδύνῳ ὑποβληθέντες, πλεῖστοι δὲ ταραχθέντες παντοίους θανάτους ὑπέφερον· καὶ ἐπειδὴ τῶν πολλῶν τῇ αὐτῇ ἀπονοίᾳ διαμενόντων ἐωρῶμεν μήτε τοῖς θεοῖς τοῖς ἐπουρανίοις τὴν ὀφειλομένην θρησκείαν προσάγειν αὐτούς, μήτε τῇ τῶν χριστιανῶν προσέχειν, ἀφορῶντες εἰς τὴν ἡμετέραν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν διηνεκὴ συνήθειαν, δι' ἧς εἰώθαμεν ἅπασιν ἀνθρώποις συγγνώμην ἀπονέμειν, προθυμότατα καὶ ἐν τούτῳ τὴν συγχώρησιν τὴν ἡμετέραν ἐπεκτείνειν δεῖν ἐνομίσαμεν, ἵνα αὐθις ᾧσι χριστιανοί, καὶ τοὺς οἴκους ἐν οἷς συνηγοντο συνθῶσιν οὕτως ὥστε μηδὲν ὑπεναντίον τῆς ἐπιστήμης αὐτοὺς πράττειν· δι' ἑτέρας δὲ ἐπιστολῆς τοῖς δικασταῖς δηλώσομεν τί αὐτοὺς παραφυλάξασθαι δεήσει. Ὅθεν κατὰ ταύτην τὴν συγχώρησιν τὴν ἡμετέραν ὀφείλουσι τὸν ἑαυτῶν θεὸν ἱκετεύειν περὶ τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας καὶ τῶν δημοσίων καὶ τῆς ἑαυτῶν, ἵνα κατὰ πάντα τρόπον καὶ τὰ δημόσια παρασχεθῇ ὑγιῆ, καὶ ἀμέριμνοι ζῆν ἐν τῇ ἑαυτῶν ἐστίᾳ δυνηθῶσιν *. Τὸ διάταγμα ὁμιλεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχη ἀνάγκη σχολίων.

4. Θάνατος Γαλερίου. Δευτέρα τετραρχία. — Καὶ ὁ μὲν Γαλέριος ὀλίγον ἔπειτα (τὸ ἔαρ τοῦ 311) ἐπλήρωσε τὸ κοινὸν χρέος. Τὴν δὲ θέσιν αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καταλαμβάνει ὁ Δικίνιος, ἀλλ' εἰκότως καὶ διὰ τὴν βασιλικὴν διαταγήν, καὶ

* Εὐσέβιος, 'Ε. 'Ι. η' 17,3-10.

διὰ τὴν σημασίαν τῶν σπουδαίων πρὸς τὸ κράτος ὑπηρεσιῶν του καὶ διὰ τὴν εὐημερίαν καὶ τάξιν τῶν χωρῶν του καὶ διὰ τὸν θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς ὃν ἐκλίνε, μείζονα ἐπιβολὴν ἐκ τῶν ὑπολειφθέντων τεσσάρων ἀρχόντων ἐν τῷ κράτει ἔχει ὁ Κωνσταντῖνος, πρὸς αὐτὸν δὲ ἀποβλέπει ὁ Δικίνιος μετ' ἐμπιστοσύνης, τοσοῦτω μᾶλλον δέ, καθ' ὅσον ἀμφότεροι διασθάνονται ὅτι τάχιστα θὰ εὐρεθῶσιν ἀντιμέτωποι πρὸς τοὺς ἄλλους δύο, Μαξέντιον καὶ Μαξιμίον, οἵτινες καὶ πρότερον ἤδη εἶχον εἰδὸς τι συμμαχίας, ἐσυνέχισον δὲ ἀκόμη τὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν διωγμὸν, ἅτε μὴ ὑπογράψαντες μήτε δημοσιεύσαντες ἐν ταῖς χώραις αὐτῶν τὸ εἰρημένον διάταγμα, ἐπὶ πλεόν δὲ εἶχον προσφάτως εὐδοκιμήσει καὶ αὐξήσει τὰς χώρας των, ὁ μὲν Μαξέντιος ἀνατρέψας τὸν ἄρπαγα τῆς β.δ. Ἀφρικῆς Ἀλέξανδρον καὶ προσαρτήσας τὰς χώρας του, ὁ δὲ Μαξιμῖνος αὐθαιρέτως λαβὼν ἐκ τῆς κληρονομίας τοῦ Γαλερίου τὸ ἀξίωμα τοῦ πρώτου ἀυγούστου καὶ ὅλην τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ ἐγκατασταθεὶς ἐν Νικομηδείᾳ, ἐκ τούτων δὲ καὶ ἐσχεδιάσαν ποιοῦντες ἐκποδὸν τοὺς δύο ἄλλους νὰ μοναρχήσωσιν ὁ μὲν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὁ Μαξιμῖνος, ὁ δὲ ἐν τῇ Δύσει, ὁ Μαξέντιος. Ὅτε δὲ τὸ σχέδιον τοῦτο διεφάνη, αὐτομάτως συνεμάχησαν οἱ δύο ἄλλοι, ὁ δὲ Κωνσταντῖνος προέβαλε καὶ κληρονομικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς μοναρχατορίας παρουσιασθεὶς ὡς ἀπόγονος καὶ διάδοχος τῶν αὐτοκρατόρων Κλαυδίου β' καὶ Αὐρηλιανοῦ.

5. Κωνσταντῖνος καὶ Μαξέντιος.—Ἐν τοιαύτῃ καταστάσει τῶν πνευμάτων ἀφορμὴ μόνον ἐχρειάζετο πρὸς ἔναρξιν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου· τὴν ἀφορμὴν δὲ αὐτὴν εὗρεν ὁ Μαξέντιος. Οὗτος μετὰ τὴν νίκην κατὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπαρθεὶς, ὅτε ἐπανῆλθεν εἰς Ρώμην διεκήρυσεν ὅτι θὰ ἐκδικηθῆ τὸν Κωνσταντῖνον διὰ τὸν φόνον τοῦ πατρὸς του, καὶ ἤρξατο συνάγων μέγαν στρατὸν πρὸς εἰσβολὴν εἰς τὴν Γαλατίαν. Ὁ στρα-

τὸς τοῦ Μαξεντίου ἦτο πολυάριθμος, διπλάσιος ἴσως τοῦ ἀντιπάλου, καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ ταγμάτων ἐκλεκτῶν καὶ γενναίων, ἀλλ' ὁ στρατὸς τοῦ Κωνσταντίνου ἦτο πρῶτον μὲν μᾶλλον ἐμπειροπόλεμος, διότι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ πατρὸς του διῆγεν ἀδιαλείπτως πολεμῶν, δεύτερον ἀπετελεῖτο κατὰ μέγα μέρος ἐκ Χριστιανῶν, ὧν ὁ ἐνθουσιασμὸς ὅτε ἤγοντο κατὰ τοῦ φοβεροῦ διώκτου τῆς πίστεώς των καὶ πάσης ἀρετῆς ἐπόμενον ἦτο νὰ πολλαπλασιάζηται, τρίτον δὲν διεσπᾶσθη ἀλλ' ἤγετο ἐνιαῖος, ὠδηγεῖτο δὲ ὑπὸ ἀρχηγοῦ ἀναμφισβητήτου στρατηγικῆς μεγαλοφυΐας, μακροῦς καὶ ἐνδόξου παρὰ τὴν νεότητά του πολεμικῆς σταδιοδρομίας, λατρευομένου δὲ κυριολεκτικῶς ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν του διὰ τε τὴν ὁμολογημένην παντοειδῆ ἀρετὴν καὶ διὰ τὴν πατρικὴν αὐτόχρημα πρὸς τὸν στρατιώτην στοργήν. Ἐπὶ πλεον δὲ ὁ Μαξέντιος μένων ἐν Ρώμῃ συνήθροιζε πάντοτε στρατόν, μέγα δὲ μέρος διέσπειρεν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἄνω Ἰταλίας ἵνα ἐπιβραδύνη τὴν κεραινοβόλον τοῦ ἀντιπάλου προέλασιν.

6. Ἡττα καὶ θάνατος τοῦ Μαξεντίου.—Ὁ Κωνσταντῖνος ὑπερβάς κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 312 τὰς Ἄλπεις νικᾷ τὸν ἐπελθόντα κατ' αὐτοῦ πρὸ τοῦ Μεδιολάνου στρατὸν καὶ καταλαμβάνει τὴν πόλιν, γενόμενος δεκτὸς εἰς τὰ μέχρι τοῦ Πιάδου μέρη τὰ ἄλλοτε Gallia cisalpina καλούμενα μετ' ἐνθουσιασμοῦ ὑπὸ τοῦ λαοῦ· κατανικήσας δὲ καὶ τὰς λοιπὰς ἐν τῇ ἄνω Ἰταλίᾳ φρουρὰς τάχιστα, βαδίζει ὀρμητικῶς ἐναντίον τῆς Ρώμης. Νῦν ὁ Μαξέντιος ὑποπίπτει καὶ εἰς ἕτερον, μετὰ τὴν ἀποστολὴν στρατιωτικῶν τμημάτων εἰς τὴν ἄνω Ἰταλίαν, σφάλμα· ἐξέρχεται ἐκ τῆς Ρώμης, ὑπέικων εἰς πίεσιν τῶν πολιτῶν φοβουμένων τὰς ἐκ τῆς ἀλώσεως τυχὸν ἢ ἐκ συγκρούσεων ἐντὸς τῆς πόλεως καταστροφάς, καὶ παρατάσσεται ἀναμένων τὸν Κωνσταντῖνον πέραν τοῦ Τιβέρεως, ἐν περιοχῇ καλουμένῃ Saxa

rubra (έρυθροί βράχοι), ἔχων ὄπισθεν αὐτοῦ ὁδὸν ὑποχωρήσεως τὴν Μιλβιανὴν γέφυραν καὶ ἑτέραν παρ' αὐτὴν διὰ πλοίων ζευχθεῖσαν. Ὁ Κωνσταντῖνος προσεγγίσας ἀντελήφθη ἀμέσως τὸ σφάλμα τοῦ ἀντιπάλου καὶ ἔσπευσε νὰ καταλάβῃ δι' ἀποσπάσματός του τὴν Μιλβιανὴν γέφυραν, ἕξ ἧς ἐκχυρίζεται καὶ τῆς ζευκτῆς. Ἐν ᾧ δὲ παρεσκευάζετο καὶ ἐπεξεργάζετο ἐν τῇ διανοίᾳ του τὸν τρόπον τῆς ἐπιθέσεως καὶ τὰς πιθανότητας τῆς νίκης, ἀμφὶ μεταμεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας ἤδη τῆς ἡμέρας ἀποκλινούσης, αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἔφη (ὁ Κωνσταντῖνος) ἐν αὐτῷ οὐρανῷ ὑπερκείμενον τοῦ ἡλίου σταυροῦ τρόπαιον ἐκ φωτὸς συνιστάμενον, γραφὴν τε αὐτῷ συνήφθαι λέγουσαν **τούτω νίκα** *, καθ' ὕπνους δὲ διαταχθεὶς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ὕψωσε τῇ ἐπαύριον ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς σημαίας (signum ἢ aquila) ἀντὶ τοῦ αἰετοῦ τὸ μονόγραμμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (ἦτοι I καὶ X ἐν μορφῇ ἀστέρος >I<, ὅπερ ἔπειτα ἔλαβε τὸν συνήθη τύπον >I̅<), ὅπερ διέταξε καὶ τοὺς στρατιώτας νὰ χαράξωσιν ἐπὶ τῶν ἀσπίδων των, καὶ εἶτα μετ' ἀπολύτου πεποιθήσεως ἐπὶ τὸν Θεὸν τῶν Χριστιανῶν διὰ τὴν νίκην ἔδωκε τὸ σύνθημα τῆς ἐπιθέσεως. Ἡ σύγκρουσις τῇ 28 Ὀκτωβρίου γενομένη, ὑπῆρξε πεισματώδης καὶ φοβερά· ἀλλ' ἐξενίκησεν ἡ ἀνωτέρα στρατηγικὴ τοῦ Κωνσταντῖνου, ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν Χριστιανῶν στρατιωτῶν του καὶ ἡ σφιγτὴ ἐνότης αὐτῶν. Ἡ ἦττα τοῦ Μαξεντίου καὶ ἡ φυγὴ πρὸς τὴν Ρώμην ὑπῆρξεν ἀπαράδειγμάτιστος. Πλείστοι τῶν φευγόντων ἔπιπτον εἰς τὸν ποταμόν, μάλιστα ὅτε διελύθη καὶ ἡ μόνη εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῶν ἀπομείνασα ζευκτὴ γέφυρα· αὐτὸς ὁ Μαξέντιος ἦτο μεταξὺ τῶν πνιγόντων, τὸ δὲ πτώμα αὐτοῦ εὐρέθη ἔπειτα μεταξὺ τῶν πτωμάτων στρατιωτῶν.

* Εὐσέβιος, Βί. Κωνστ. I 28.

7. *Ὁ Κωνσταντῖνος ἐν Ρώμῃ.*—Ὁ Κωνσταντῖνος εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ρώμην ὡς κανονικὸς αὐτοκράτωρ καὶ πατὴρ τῆς πατρίδος, οὐχὶ ὡς κατακτητῆς, ἡ δὲ πόλις ἐδέχθη αὐτὸν ὡς ἐλευθερωτὴν ἀπὸ τῆς ἀφορητοῦ τυραννίας τοῦ Μαξεντίου. Τὸ ὑψωθὲν ἐν μέσῳ τῆς πολεως τρόπαιον ἐκοσμεῖτο δι' ἀνδριάντος τοῦ αὐτοκράτορος κρατοῦντος τὸ Signum ὡς διεσκευάσθη διὰ τοῦ μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ, ἐπιγραφὴ δ' ἐπὶ τῆς βάσεώς ἔλεγε: Τούτῳ τῷ σωτηριῶδει σημείῳ, τῷ ἀληθινῷ ἐλέγχῳ τῆς ἀνδρείας, τὴν πόλιν ὑμῶν ἀπὸ ζυγοῦ τοῦ τυράννου διασωθεῖσαν ἠλευθέρωσα*. Αὐτὴ δὲ ἡ σύγκλητος εὐλαβουμένη τὰς πρὸς τὸν Χριστὸν κλινούσας πεποιθήσεις τοῦ αὐτοκράτορος, ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τῆς πρὸς τιμὴν αὐτοῦ ἐγερωθείσης ἀψίδος, ἥτις σφύζεται ἀκόμη ἐν Ρώμῃ, ἀπέδωκε τὴν νίκην αὐτοῦ εἰς τὸ θεῖον καὶ εἰς τὴν προσωπικὴν του μεγαλοφυΐαν, οὐχὶ δ' ὡς τὸ σῦνηθες εἰς τοὺς Ὀλυμπίους θεούς.

8. *Διάταγμα Μεδιολάνου (313).*— Δὲν παρέμεινε πολὺ ἐν Ρώμῃ ὁ Κωνσταντῖνος· ἀφοῦ ἀνεκάλεσεν ἐκ Ρώμης διάφορα κατὰ τῶν Χριστιανῶν διατάγματα, ἀρχομένου τοῦ 313 ἀνέβη εἰς Μεδιόλανον, ἔνθα συνηντήθη μετὰ τοῦ ἐξ Ἀνατολῆς ἐλθόντος συμμάχου του Λικινίου, ἐκεῖ δ' ἐστερωώθη ἔτι μᾶλλον ἡ φιλία τῶν δύο ἀνδρῶν λαβόντος τοῦ Λικινίου σύζυγον τὴν ἀδελφὴν τοῦ Κωνσταντῖνου Κωνσταντίαν καὶ ἀναγνωρίσαντος τὸν Κωνσταντῖνον ὡς πρῶτον αὐγουστον (Augustus maximus). Συγχρόνως οἱ δύο αὐτοκράτορες ἐξέδωκαν τὸ διάταγμα τοῦ Μεδιολάνου (edictum Mediolani), ὅπερ ἔθηκεν ὀριστικὸν τέγμα εἰς τὸν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ διωγμὸν, τακτοποιῆσαν καὶ τὰς ἐκκρεμεῖς τῶν Χριστιανῶν ἔναντι τοῦ κράτους καὶ τῶν ἐθνικῶν ἀπαιτήσεις. Τὸ διάταγμα τοῦτο, οὐτινος ἢ ἐκδοσις ἀμφι-

* Εὐσέβιος, Ἔ. Ἰ. θ' 9, 11.

σβητεῖται σήμερον, δὲν εἶναι νόμος, ἀλλὰ ἐκτελεστικὸν διάταγμα τοῦ προειρημένου διατάγματος τοῦ Γαλερίου (ὅφ' οὐ καὶ προσημαίνεται διὰ τῆς φράσεως δι' ἑτέρας δὲ ἐπιστολῆς τοῖς δικασταῖς δηλώσομεν τί αὐτοὺς παραφυλάξασθαι δεήσει), ἐν εἶδει ἐγκυκλίου σταλὲν πρὸς τὰς διαφοροὺς ἀρχὰς καὶ παρέχον ὁδηγίαν κυρίως περὶ τῆς ἀποδόσεως τῶν δημευθέντων, καὶ ἐκπονηθέντων δὲ τῶν πλείστων, χριστιανικῶν κτημάτων*.

9. Καταστροφή τοῦ Μαξιμίνου.—Ἐν ᾧ περὶ ταῦτα ἡσυχολοῦντο οἱ δύο αὐτοκράτορες, εἰδήσεις ἐκ τῆς Γαλατίας ἔφερον τοὺς Φράγκους ἐν ἐξεγέρσει, δι' ἃ ὁ Κωνσταντῖνος εὐρέθη ἠναγκασμένος νὰ σπεύσῃ πρὸς τὸν Ρῆνον· ἄλλαι δὲ εἰδήσεις ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἔφερον τὸν Μαξιμῖνον διαπεραιωθέντα εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ καταλαβόντα τὸ Βυζάντιον. Ὁ Λικίνιος σπεύσας εἰς τὴν Θράκην ἐνίκησε τὸν ἐκ Βυζαντίου ἀντεπελθόντα Μαξιμῖνον καὶ κατεδίωξεν αὐτὸν εἰς τὴν Ἀσίαν· οὗτος δὲ μεταβὰς εἰς τὴν Κιλικίαν καὶ Συρίαν συνήθροισε νέον στρατὸν κατὰ τοῦ Λικινίου, ἀλλὰ προέλαβεν αὐτὸν ὁ θάνατος κατ' Αὐγουστον τῷ αὐτῷ ἔτει 313, αἱ δὲ χῶραι τοῦ περιῆλθον εἰς χεῖρας τοῦ Λικινίου, ὅστις ἐξηφάνισε μετὰ μανίας τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους τῶν ἡττημένων, μὴ φεισθεὶς οὐδὲ τῆς συζύγου Πρίσκας καὶ τῆς θυγατρὸς Οὐαλερίας τοῦ ζῶντος ἔτι Διοκλητιανοῦ.

10. Κωνσταντῖνος καὶ Λικίνιος. Πρώτη σύγκρουσις (314).— Ἀπομεινάντων τῶν δύο Αὐγουστων τῶν οὕτω στενῶς διὰ φιλίας, συμμαχίας καὶ συγγενείας συνδεδεμένων, ἐφαίνετο ὅτι τὸ κράτος θὰ εἰσῆρχετο εἰς μακρὰν περίοδον εἰρήνης καὶ εὐθυμερίας, ὧν ἐγγύησις ἦσαν οἱ δύο ἐξαιρέτοι ἐπὶ ἀνδρεία, στρατηγικῇ ἱκανότητι καὶ φιλανθρώπῳ διαθέσει ἀνώτατοι ἄρ-

* Εὐσέβιος Ἐ. Ἰ. ι' 5.

χοντες, οἵτινες ἐκέκτηντο τόσον πλήθος χωρῶν ἑκάτερος, ὥστε δὲν θὰ ἦτο πιθανὸν νὰ ἐπόθουν ποτὲ πλείονας.

Καὶ ὅμως! Μόλις ἐν ἔτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μαξιμίμου φαίνεται ὅτι ὁ Λικίνιος ὑπερεπαρθεὶς ἐκ τῆς εὐτυχίας ταύτης καὶ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κράτους του ἤρχισε νὰ φέρηται περιφρονητικῶς πρὸς τὸν συνάρχοντα καὶ πρῶτον αὐγουστον, τοῦτο μὲν ἀρνηθεὶς νὰ παραδώσῃ εἰς αὐτὸν στασιαστὴν τινα, τοῦτο δὲ ἐπιτρέπων καὶ τὴν ἐξύβρισιν τῶν ἀνδριάντων του· ἦτο ἐμφανὲς ὅτι ὁ Λικίνιος παρεσκευάζετο ἵνα ἐπιτεθῇ κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἀσφαλίσῃ τὴν μονοκρατορίαν. Ὁ Κωνσταντίνος κατὰ τὴν συνήθειάν του προλαμβάνων τὰ γεγονότα ἐπῆλθε κατὰ τοῦ Λικινίου καὶ συναντήσας αὐτὸν ἀντεπερχόμενον ἐνίκησε παρὰ τὰς Κιβάλας μεταξὺ τῶν παραποτάμων Σαῦου καὶ Δραῦου καὶ παρὰ τὰς συμβολὰς αὐτῶν εἰς τὸν Δούναβιν, καὶ ἠνάγκασε νὰ ἀποσυρθῇ εἰς Σίριμιον (κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 314). Ὁ Λικίνιος ἀποσύρεται ἔπειτα ἐκεῖθεν εἰς Θράκην παρακολουθούμενος ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου, ἐτοιμάσας δὲ νέον στρατὸν καθαιρεῖ τὸν Κωνσταντῖνον, ἀνακηρύττει αὐγουστον τῆς Δύσεως τὸν στρατηγὸν του Οὐάλεντα καὶ ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου ἐν τῇ πεδιάδι Μαρδία, ἀλλ' ἠττάται καὶ πάλιν τῷ αὐτῷ ἔτει. Ἡ ἠττα αὕτη τοῦ Λικινίου δὲν εἶναι κρίσιμος, διὸ ὁ Κωνσταντίνος συμβιβάζεται μετ' αὐτοῦ ὑπὸ τοὺς ὄρους α) νὰ φονεύσῃ τὸν Οὐάλεντα, καὶ β) νὰ δώσῃ τὸ Ἰλλυρικὸν πλὴν τῆς Θράκης εἰς τὸν Κωνσταντῖνον.

11. Δευτέρα σύγκρουσις. Ἡττα καὶ καταστροφή τοῦ Λικινίου.— Μετὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο ὁ Κωνσταντῖνος καταπολεμεῖ ἐν ταῖς χώραις τοῦ κάτω Δουνάβεως τοὺς Γότθους, ἐξ οὗ προσλαμβάνει τὸν τίτλον Gothicus maximus καὶ ἐξ ὧν εἰσάγει εἰς τὸν στρατὸν του 40χιλίους ὑπὸ τὸ ὄνομα foederati, καὶ ἀποθανόντος τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν Σπαλάτῳ τῷ 316, ἐγκαθίσταται

εις τὸ Σίριμον, ὅπερ κατέστησε πρωτεύουσάν του ἀντὶ τῆς Ἀρκαδίας. Τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐν Σαρδικῇ (Σόφια) τῇ 1 Μαρτίου ἀναγορεύει καίσαρας τὸν ἐκ τῆς Μινερβίνης υἱὸν αὐτοῦ Κρίσπον, τὸν μόλις ὀλίγων ἡμερῶν πρωτότοκον υἱὸν του ἐκ τῆς Φαύστας Κωνσταντῖνον καὶ τὸν υἱὸν τοῦ Λικινίου Λικινιανὸν πανηγυρικῶς ἐν τελεταῖς καθ' ὡς ἀναπετάννυται διὰ πρώτην φορὰν καὶ τὸ λάβαρον, οὕτω δὲ θέτει τὰς βάσεις τῆς ἰδρύσεως κληρονομικῶν δυναστειῶν.

Ἐντεῦθεν μέχρι τοῦ 321 οἱ δύο Αὔγουστοι διάγουσιν ἐν εὐρίῳ, ἀλλ' ὁ Λικίνιος δὲν παύει νὰ μελετᾷ τὴν ἀνάκτησιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ, δι' ὃ προετοιμάζεται δραστηριώτατα διὰ τὸν τελικὸν ἀγῶνα· βλέπων δὲ ὅτι ὁ ἀντίπαλος στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τῶν Χριστιανῶν, ὑπὲρ ὧν συνεχῶς λαμβάνει διάφορα μέτρα, ἐπιζητεῖ αὐτὸς νὰ προσεταιρισθῇ τοὺς ἐθνικοὺς καὶ ἄρχεται ἀπὸ τοῦ 321 καταδιώκων τοὺς Χριστιανούς. Ἐπειδὴ δὲ ὁ τε Λικίνιος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος παρασκευαζόμενοι κατ' ἀλλήλων εἶχον ἐλαττώσει τὰς φρουρὰς τοῦ Δουνάβεως, τῷ 322 εἰσέβαλον εἰς τὴν κάτω Παννονίαν Σαρμάται, τοὺς ὁποίους σπεύσας ὁ Κωνσταντῖνος ἐνίκησε καὶ κατεδίωξε πέραν τοῦ Δουνάβεως, μεθ' ὃ κατελθὼν εἰς Θεσσαλονίκην ἐσυνέχιζε τὰς παρασκευὰς αὐτοῦ διαρρυθμίζων καὶ τὸν λιμένα τῆς πόλεως. Τὸ ἐπόμενον ἔτος 323 Γότθοι εἰσβάλλουσιν εἰς τὴν Θράκην· ἐπειδὴ δ' ὁ Λικίνιος οὐδὲν ἔπραξεν, ἔσπευσε κατ' αὐτῶν ἐκ Θεσσαλονίκης ὁ Κωνσταντῖνος καὶ εἰσελθὼν εἰς τὴν Θράκην ἀπώθησεν αὐτοὺς πέραν τοῦ Δουνάβεως. Ὁ Λικίνιος ἐθεώρησε τὴν εἴσοδον τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὰ ἐδάφη τῆς Θράκης ὡς παράβασιν τῆς συνθήκης τοῦ 314, διὸ καὶ ἐνέτεινε μὲν τὰς κατ' αὐτοῦ παρασκευὰς συγκεντρῶν δραστηριώτατα ἀπειροπληθῆ στρατεύματα εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ὑπέρογκον δὲ στόλον εἰς τὸν Ἑλλήσποντον μετὰ στρατηγικὴν βᾶσιν διὰ τε τὸν κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν ἀγῶνα τὸ Βυζάντιον. Ὁ δὲ Κωνσταντῖνος ἀντιπαρασκευαζόμενος κατέστησεν

ἀρχηγείον του διὰ μὲν τὸν κατὰ ξηρὰν ἀγῶνα τὴν Θεσσαλονίκην, διὰ δὲ τὸν κατὰ θάλασσαν τὸν Πειραιᾶ καὶ ἔπειτα τὴν Θεσσαλονίκην, τάξας ἀρχηγὸν τῶν ναυτικῶν του δυνάμεων τὸν υἱὸν του Κρίσπον, οὗ τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν στρατηγικὴν ἰκανότητα, εἶχεν ἤδη δοκιμάσει εἰς προσφάτους ἀγῶνας κατὰ τῶν Φράγκων καὶ Ἀλαμαννῶν.

Τελευτῶντος τοῦ Ἰουνίου τοῦ 324 ὁ Κωνσταντῖνος ἐπῆλθεν ἄγων 130.000 ἀνδρῶν ἐπὶ τὸν Λικίνιον ἀναμένοντα περὶ τὴν ὠχυρωμένην Ἀδριανούπολιν μετὰ 165.000 ἀνδρῶν. Οὐδέποτε πρότερον ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ ἱστορίᾳ εἶχον συγκρουσθῆ τόσον πολυάριθμοι στρατοί. Ἡ μάχη τῆς 3 Ἰουλίου ὑπῆρξεν ἡ πεισματωδεστάτη καὶ μεγίστη τῶν μαχῶν τῆς ἱστορίας ταύτης, μία δὲ τῶν κρισιμωτάτων διὰ τὰ ἀποτελέσματα. Ἦτο ἡ καὶ ἐπὶ τοῦ πολεμικοῦ πεδίου σύγκρουσις τῶν δύο κόσμων, τοῦ ἀρχαίου εἰδωλολατρικοῦ καὶ τοῦ νέου Χριστιανικοῦ, ἐξ ἧς καὶ αὐθις ἐξῆλθεν ὁ Χριστιανισμὸς νικητῆς καὶ κυρίαρχος τοῦ κόσμου. Ὁ Λικίνιος ἠττηθεὶς κατὰ κράτος ἐν Ἀδριανουπόλει ἐκλείσθη μετὰ τῶν λειψάνων τοῦ στρατοῦ του εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐλπίζων μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ στόλου του νὰ ἀντιτάξῃ μακρὰν ἀντίστασιν ἕως οὗ ἐνισχυόμενος ἐκ τῆς Ἀσίας δυνηθῆ νὰ ἀναλάβῃ ἀντεπίθεσιν· ἀλλὰ συγχρόνως σχεδὸν ὁ Κρίσπος συντόρῃσας διὰ τῶν 200 πλοίων του τὸν ἐκ 350 πλοίων στόλον τοῦ Λικινίου πρὸ τοῦ Ἑλλησπόντου ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ Βυζαντίου μετὰ πλήθους μεταγωγικῶν καὶ ἀπέκοψε τὴν πρὸς τὴν Ἀσίαν ἐπικοινωνίαν τοῦ Λικινίου· ὅθεν οὗτος κινδυνεύων ἐκ τοῦ πάντοθεν ἀποκλεισμοῦ ἔφυγεν εἰς τὴν Ἀσίαν, συνήθροισε νέον στρατὸν ἐξ 130.000 ἀνδρῶν, καθήρεσεν ἅπαξ ἔτι τὸν Κωνσταντῖνον καὶ διώρισεν ἀντ' αὐτοῦ συναύγουστον τὸν στρατηγὸν του Μαρτινιανόν, καὶ ἐπελθὼν ἐστρατοπέδευσεν εἰς τὰ ἀπέναντι τοῦ Βυζαντίου Ἀσιατικὰ παράλια· ἀλλ' ὁ Κωνσταντῖνος διαπεραιωθεὶς εἰς τὴν Ἀσίαν ἐνίκησεν ἅπαξ ἔτι καὶ ὀλοσχερῶς τὸν Λικίνιον παρὰ τὴν

Χρυσόπολιν τῇ 18 Σεπτεμβρίου, κυριεύσας δὲ τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Χαλκηδόνα ἐπολιόρχησε τὸν Λικίνιον ἐν Νικομηδεῖα καὶ συνέλαβεν αὐτὸν παραδοθέντα, ἐφείσθη δὲ τῆς ζωῆς του διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς συζύγου του, ἀδελφῆς δὲ τοῦ νικητοῦ Κωνσταντίας. Ὁ Λικίνιος παρητήθη τῆς ἀρχῆς καὶ ἐδέχθη νὰ ἰδιωτεύσῃ ἐφεξῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ· ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖ δὲν ἠσυχάζεν ἀλλ' ἐμηχανορράφει μετὰ τῶν βαρβάρων κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου, οὗτος διέταξε τὸ ἐπόμενον ἔτος τὴν θανάτωσίν του.

12. Ὁ Κωνσταντῖνος μονοκράτωρ. Συντέλειαι τῆς μεταβολῆς.— Οὕτω τελευτῶντος τοῦ 324 ὁ Κωνσταντῖνος ἀποβαίνει μόνος ἀρχῶν τοῦ κόσμου, victor, maximus augustus, victor et triumphator omnium gentium, rector totius orbis. Τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος λαμβάνει ἔκτοτε ὀριστικῶς νέαν μορφήν· τὸ θαῦμα τοῦ ἐξελληνισμοῦ του ὑπὸ τὴν νέαν μορφήν, τὴν Χριστιανικὴν, συντελεῖται ραγδαίως· ἡ ἀπεριόριστος εὐνοία πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ἡ ἐν Νικαίᾳ οἰκουμενικὴ σύνοδος, ἡ ὀριστικὴ μεταφορὰ τῆς πρωτευούσης εἰς τὸ Βυζάντιον, καὶ ἡ μετατροπὴ τῆς διοικήσεως τοῦ παγκοσμίου κράτους κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Εὐαγγελίου ἐν γνησίῳ πνεύματι ἀνεξιθρησκίας πλὴν ἐν οἷς ἡ ἀρχαία εἰδωλολατρεία προσέβαλλε τὸ δημόσιον Χριστιανικὸν αἶσθημα, εἶναι φυσικὰ ἐπακόλουθα τῆς γιγαντιαίας ταύτης μεταβολῆς. Στεφάνωμα καὶ καίριον σῆμα τῆς μεταβολῆς ταύτης ἔστησεν ὁ Κωνσταντῖνος ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς μετωνομάσθη τὸ Βυζάντιον, τὸν ναὸν τῆς νέας κυριαρχοῦ τοῦ κόσμου θεότητος τοῦ Χριστοῦ, ἧτοι τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Θεοῦ, εἰς ἣν ἀφιερῶθη ἡ νέα πρωτεύουσα, ἀντιμέτωπον τοῦ οὐκέτι ὄντος ναοῦ τοῦ Ἰεχωβά τῶν Ἱεροσολύμων, καὶ τῶν ἐγκαταλειπομένων ἐθνικῶν ἱερῶν τῆς Ἀθηνᾶς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Καπιτωλίνου Διὸς τῆς Ρώμης.

Ε΄ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἐκ τῶν εἰρημένων εἶναι καταφανές ὅτι ἡ συνοπτικῶς ἐξιστορηθεῖσα ἐξέλιξις τῆς καταστάσεως τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κόσμου κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 285 μέχρι τοῦ 324 τεσσαρακονταετιᾶν ἀποτελεῖ κρίσιμον καμπὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου. Νομίζομεν ὅτι ἐπαρκῶς κατεδηλώθη ὅτι ἡ Ῥώμη μετὰ τοὺς ἐμφυλίου πολέμους τοῦ τελευταίου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος καταντήσασα εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ στήσῃ πρόχωμα κατὰ τῆς ραγδαίας ἐκ τῆς διαφθορᾶς παρακμῆς ἐνέπεσεν ἐκ τῆς Σκύλλης εἰς τὴν Χάρυβδιν, ἐν ᾧ χρόνῳ δύο ἕτεροι παράγοντες ἐξ ἀνατολῶν εισδύσαντες ἐξύμουν τὸν Ῥωμαϊκὸν κόσμον πρὸς ἀντιθέτους κατευθύνσεις· ἡ μὲν εἰδωλολατρεία καὶ ὁ ψευδοπολιτισμὸς τῶν Ἀνατολιτῶν πρὸς τὴν ταχύτεραν διαφθορὰν καὶ διάλυσιν, ἄνευ γραμμῆς κατευθύνσεως, ὁ δὲ Χριστιανισμὸς ὡς νέα πανοπλία τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς ἀνασυγκρότησιν καὶ ἀναζωογόνησιν εἰς τέρμα ὑψηλὸν καὶ τηλαυγὲς ἐν ᾧ δικαιοσύνη κατοικεῖ. Ἐκ τῆς συγκρούσεως τῶν δύο κόσμων καὶ τῶν δύο ἀδιαλλάκτων ἰδεολογιῶν τούτων ἐξῆλθε νικητὴς ὁ ἀνανεωθείς διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστιανισμοῦ Ἑλληνισμὸς, συντελεσθέντος διὰ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου τοῦ Ἑλληνικοῦ θαύματος, καὶ ἅπαξ ἔτι *Graecia capta ferum victorem cepit et litteras (ἀλλὰ καὶ virtutes omnes) intulit Latio agresti*, κατὰ τὸν ποιητὴν. Τοῦ λοιποῦ ὁ κόσμος ἅπαξ ἔτι θὰ χειραγωγῆται ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, ἥτις *was risen from the dead with the New Testament in her hands*, καὶ ἐπὶ χίλια καὶ πλέον ἔτι θὰ σπεύδῃ πρὸς αὐτὴν ὡς *almam matrem* ἵνα θηλάσῃ τὸ ζωογόον γάλα τῆς πίστεως, τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἥτις καὶ ἐν εὐτυχίᾳ καὶ ἐν δυστυχίᾳ, καὶ ἐν ἐσθνεῖᾳ καὶ ἐν δυνάμει θὰ διατηρηθῇ ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς καθέδρας τοῦ ἀπαραμίλλου διδασκάλου παντὸς ὑψηλοῦ χαρίεντος καὶ καλοῦ. Ἡ ἀ-

κτινοβολία της ἡλαρὰ καὶ ἡμερος ὡς ἀνάμεικτος μὲ τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ, θὰ ἐκπέμπηται ἀφειδῆς κύκλω ἐπὶ πάντας τοὺς ἐν σκότει καθημένους, καὶ θὰ ἐξουδετερώσῃ οὐχὶ ἅπαξ οὐδὲ δις τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων ἐκβαρβαρώσεως τῆς Δύσεως. Περὶ τὴν συμπλήρωσιν τῆς πρώτης χιλιετηρίδος ἰσχυρὰ ἐν τῷ μέσῳ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, θὰ φωτίσῃ τοὺς ἐκ τῆς ἀναμείξεως τῶν βαρβάρων προκύψαντας νέους λαούς, καὶ ὅταν μετὰ 500 ἔτη οἱ λαοὶ οὗτοι θὰ ἔχουν γηράσει καὶ θὰ εὐρίσκωνται ἐν παρακμῇ, αὐτὴ διὰ τῶν περιωθέντων ἐκ τῆς ἰδικῆς της καταστροφῆς υἰῶν της θὰ ἀφωπνίσῃ αὐτοὺς καὶ θὰ κινήσῃ πρὸς τὸν νέον πολιτισμόν. Καὶ ἐὰν ὁ νέος πολιτισμὸς εἶναι τι ἀγαθόν, καὶ ἐὰν ἡ ἀρετὴ, ἡ τάξις, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι τῶν ὧν οὐκ ἄνευ διὰ τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς, τότε ἡ Ἑλλὰς δὲν ὀφείλει μὲν οὐδὲν εἰς οὐδένα εἰμὴ εἰς τὸν Θεόν, οἱ πάντες δὲ ὀφείλουσιν εἰς αὐτὴν τὰ πάντα.

